

Οργανωτικές μεταλλαγές και ταξικές μεταλλάξεις: Γραφειοκρατισμός και τα νέα μισθωτά στρώματα

Πανταζής Τερλεξής*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό σκοπό έχει α) να επισημάνει τη δραματική επέκταση των παραγωγικών και ελεγκτικών συστημάτων γραφειοκρατικού τύπου σ' ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών σχέσεων και β) να καταγράψει τις επιδράσεις του γραφειοκρατισμού στη μορφή και το εύρος της ταξικής αντιπαράθεσης των παλιών και των νέων κοινωνικών στρωμάτων, που δημιουργούνται σαν αποτέλεσμα του σύγχρονου οργανωτικού ήθους και της διευθυντικής ιεράρχησης. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι η γραφειοκρατική δομή και το σχετικό ιδεολόγημα που τη στηρίζει είναι οι παράγοντες οι οποίοι και προσδιορίζουν τους καινούριους αντιπάλους και διαμορφώνουν τους επιπρόσθετους όρους της κοινωνικής αντιπαράθεσης και του πολιτικού αγώνα στη σύγχρονη κοινωνία.

Εισαγωγή

Τα μεθοδολογικά, νοηματικά και ιδεολογικά προβλήματα που αντιμετωπίζει αυτός που καταπιάνεται με θέματα διοικητικού λογισμικού και οργανωτικής ιεράρχησης είναι πολλά και ιδιόρρυθμα.

---

* Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Κι αυτό, γιατί εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε κοινωνικές σχέσεις όπου οι αντιπαλοότητες και οι συγκρούσεις ανάμεσα σε οικονομικά συμφέροντα, πολιτικές ιδεολογίες και τεχνολογικές προτάσεις αποδεικνύονται συχνά πολύ πιο έντονες από οποιοδήποτε άλλο χώρο κοινωνικής δράσης, συμπεριλαμβανομένου και αυτού της παραγωγής.

‘Μισθός’ και ‘κέρδος’, ‘οργάνωση’ και ‘έλεγχος’, ‘κυριαρχία’ και ‘ιεράρχηση’, ‘κύρος’ και ‘κοινωνική θέση’ συνθέτουν ή υπονοούν σχέσεις και διαπλοκές, που καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Εδώ το παιχνίδι της δύναμης και της υποταγής έχει την πιο γλυκιά και την πιο πικρή συγχρόνως γεύση. Κι αυτό ισχύει τόσο για τους παίχτες, όσο και για τους παρατηρητές. Έχουμε να κάνουμε μ’ ένα πολύχρωμο φάσμα διαθέσεων, προθέσεων και αντιθέσεων που παραμορφώνουν τόσο το λόγο της αφήγησης, όσο και τη μεθόδευση της έρευνας¹.

Οι οργανωτικές δομές και τα εξουσιαστικά πρότυπα δράσης αποτελούν τους πιο πρόσφορους χώρους διορθωτικών παρεμβάσεων και κοινωνικών σχεδιασμών. Μόνο με τη συνεχή παρατήρηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και την άμεση αναγνώριση των κινήτρων της μέσα στα θεσμικά πλαίσια των κοινωνικών σχηματισμών, είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε χωροχρονικά – και αυτό πάλι μόνο κατά προσέγγιση – τα μέσα της παρέμβασής μας. Πολύ σωστά θα σημειώσει ο σύγχρονος παρατηρητής των συστημάτων της οργάνωσης: “Γεννιόμαστε μέσα σε οργανώσεις, εκπαιδευόμαστε από οργανώσεις και οι πιο πολλοί από μας δουλεύουμε σε όλη μας τη ζωή για οργανώσεις...”². Είμαστε συνεπώς υποχρεωμένοι να σταθούμε με περισσή περίσκεψη στα κεντρικά σημεία των οργανωτικών μας συστημάτων που, ενώ έχουν επινοηθεί για να λειτουργούν ως μέσα, συνήθως μεταβάλλονται σε αυτοσκοπούς.

Αυτή εξάλλου είναι η αιτία της θεωρητικής αοριστίας που συχνά παρατηρείται σε πολλές επιστημονικές πειθαρχίες, με αντικείμενο μελέτης την οργανωτική διάρθρωση και την ταξική ιεράρχηση των κοινωνιών. Το ίδιο συμβαίνει και με τη φιλοσοφική αναζήτηση ή την ηθική στήριξη των σκοπών της εξέλιξής τους. Στο χώρο των εξουσιαστικών σχέσεων γενικά και της κρατικής οργάνωσης ιδιαίτερα, όπου οι ταξικές διαφορές παίρνουν την πιο δραματική τους έκφραση, μέσα και σκοποί, ιδεολογίες και συμφέροντα, προθέσεις και πρακτικές, χάνουν τα διακριτικά τους όρια, την καθαρότητα της ουσίας τους. Σ’ αυτό το αξεδιάλυτο μπέρδεμα των υλικών συμφερόντων και των πολιτιστικών ιδεωδών, εύκολα κανείς

χάνει τον προσανατολισμό και συχνά την ηθική του.

Αν, συνεπώς, κατά την ανάλυση της οργανωτικής δομής των κοινωνιών, περιοριζόμασταν μόνο στις διευθυντικές ομάδες των ανθρώπων, στις διάφορες κυβερνώσες 'ελίτ' —όσο κι αν το βάρος και η σημασία τους δεν έπαψε ποτέ ν' αποτελεί έναν από τους πρωταρχικούς παράγοντες κοινωνικής εξέλιξης— δε θα είχαμε την πλήρη εικόνα της πραγματικότητας. Αν δηλαδή στεκόμασταν σ' αυτό μόνο το επίπεδο έρευνας, ίσως χάναμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε πολλά από τα αίτια των μεταμορφώσεων που συντελούνται μπροστά στα μάτια μας, σε ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών σχέσεων. Τα γραφειοκρατικά δηλαδή συστήματα οργάνωσης, η οργανωτική μορφή της σύγχρονης διοίκησης, δεν περιορίζεται σε ακόμα ένα διευθυντικό σύστημα που καταφέρνει να στελεχώνει και να λειτουργεί ένα συγκεκριμένο τύπο διοίκησης. Πρόκειται μάλλον, για κάτι πολύ πιο σημαντικό κι εκτεταμένο.

Το πνεύμα του γραφειοκρατισμού, όπως παλιότερα τα θρησκευτικά δόγματα και στη συνέχεια (μέχρι τις μέρες μας) οι πολιτικές ιδεολογίες, παίρνει τη μορφή *πρωτογενούς δύναμης κοινωνικού μετασχηματισμού*. Η δύναμη αυτή επιδρά στη διαμόρφωση και επιβολή θεμελιακών αξιών, μεταμορφώνοντας ανάλογα και τη στάση των ανθρώπων απέναντι στην ίδια τους τη ζωή. Προπάντων όμως, μετατρέπεται σε παράγοντα που επηρεάζει τη μορφή της κοινωνικής πάλης και συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση των συστημάτων της κοινωνικής ιεράρχησης. Και μ' αυτή την έννοια θα την αντιμετωπίσουμε στην παρούσα εργασία, ιδιαίτερα στο χώρο της κοινωνικής ιεράρχησης.

ΜΕΡΟΣ Ι ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ

Επιστημολογικές παράμετροι του προβλήματος

Δε θα πέφταμε και πολύ έξω αν ισχυριζόμασταν ότι η γραφειοκρατία, με την οργανωτική λογική που τη διακατέχει, γίνεται κυρίαρχο ταξικό ιδεολόγημα που αρχικά αντανακλά και στη συνέχεια αναπαράγει τον ταξικό ανταγωνισμό στις σύγχρονες κοινωνίες. Πρόκειται για δομικό παράγοντα πολιτικής εξουσίας και κοινωνικής ιεράρχησης, που όχι μόνον η νεοφιλελεύθερη αλλά και η

νεομαρξιστική κοινωνική έρευνα δεν παραλείπει να συνυπολογίζει στους προσδιοριστικούς παράγοντες της ταξικής διαπάλης. Διευκρινίζουμε εδώ, ότι για ένα μεγάλο κομμάτι της αριστεράς ('α-δογματίστης', 'έκσυγχρονιστικής'), ο οικονομικός παράγοντας από καιρό δεν αρκούσε για να προσδιορίσει κοινωνικές δια-τάξεις. Είναι κυρίως η αριστερά αυτή που είχε θεωρητικά αμφισβητήσει τη διάκριση, βάση-οικοδόμημα, τουλάχιστον με την καθαρότητα που είχε κληρονομηθεί από τους 'ακραιφνείς' μαρξιστές³.

Σε διαλεκτική συνεπώς αντιπαράθεση με την οικονομία, καταγράφεται και η πολιτική (ιδεολογική) διάσταση των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή η (πρώην) *υπερδομή*. Στα βασικά στοιχεία που συνθέτουν τις τάξεις και διαμορφώνουν τη μεταξύ τους πάλη, τις σχέσεις παραγωγής (*οικονομική πάλη*), προστίθενται οι πολιτικές συγκυρίες (*πολιτική πάλη*) και οι ιδεολογικές συστοιχίες κυριαρχίας-υποταγής (*πολιτιστική πάλη*), όπως απεικονίζονται στο γραφειοκρατισμό και τις ιεραρχικές σχέσεις που αυτός επιβάλλει⁴. Αυτό που θέλω να επισημάνω εδώ είναι ότι αν δε συλλάβουμε αυτή τη διάσταση των κοινωνικών μεταμορφώσεων σε όλη της την έκταση, δε θα μπορέσουμε να αντιληφθούμε ούτε το εύρος και τη φορά των εξελίξεων, ούτε το χαρακτήρα και τα αίτια των κρίσεων που μαστίζουν τη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία (καπιταλιστικής ή 'σοσιαλιστικής' διάταξης).

Η παράλογη έως ληστρική διαχείριση των φυσικών πόρων, η άνιση ανακατανομή του πλούτου, ιδιαίτερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (αντίθεση Βορρά- Νότου) και το διπολικό σχήμα κυριαρχίας και επιρροής που επικράτησε στον πλανήτη μας στην ίδια περίοδο (αντιπαράθεση Ανατολής-Δύσης), μετέθεσαν σε νέα βάση θέματα ιδεολογικής πάλης, οικονομικής ανάπτυξης, πολιτικών δικαιωμάτων και κοινωνικών ελευθεριών. Το ερώτημα έτσι που έμπαινε από ένα σημείο και πέρα, ιδιαίτερα στις λεγόμενες 'αναπτυγμένες' χώρες της Δύσης, δεν ήταν 'πώς να εκλογικεύσουμε τους διοικητικούς και διευθυντικούς μηχανισμούς της προγραμματισμένης οικονομίας ή της ελεύθερης αγοράς, ώστε να παράγουμε περισσότερα'. Το ερώτημα ήταν 'πώς να διαφυλάξουμε τα έστω και ελάχιστα περιθώρια ακεραιότητας και αυθορμησίας στο άτομο'. Το πρόβλημα, όπως διατυπώνεται σήμερα από την προοδευτική διάνοηση, όχι αναγκαστικά αριστερής πάντα προέλευσης, δεν είναι 'πώς να κάνουμε τον εργάτη να συνεργαστεί με την εργοδοσία' για να δημιουργήσουμε αποδοτικότερες και αρμονικότερες συνθήκες παραγωγής. Το πρόβλημα είναι, 'πώς θα τον ευαισθητοποιήσουμε, ώστε να μη μεταβληθεί σ' ένα 'ευτυχημένο' αυτόματο, μέσα σ' ένα νέο, γενναίο κόσμο'⁵.

Θεωρητικές προτάσεις και καθημερινές πρακτικές γύρω από προβλήματα αυτής της μορφής, ίσως να μη μπορούν ακόμη να δώσουν όλες τις απαντήσεις στα ερωτήματα που γεννιούνται στα πλαίσια του ώριμου καπιταλισμού. Ενισχύουν ωστόσο τις προοπτικές για προσφορότερες προσεγγίσεις στα ενδότερα της κρατικής εξουσίας και των κοινωνικών μετασχηματισμών, μέσα από αντίστοιχες διασυνδέσεις τεχνοτρονικών συστημάτων οργάνωσης και ταξικών ομάδων ηγεμονίας. Αντί δηλαδή να πλησιάσουμε την πολιτική εξουσία και τις αντίστοιχες ταξικές αντιπαραθέσεις μέσα από μηχανιστικές ή μεταφυσικές κατασκευές, με όλες τις ιδεολογικές δουλειές που φέρνουν μέσα τους, να προσεγγίσουμε το πρόβλημα του κοινωνικού μετασχηματισμού μέσα από ένα πιο στέρεο κοινωνικό υλικό: Τη δομή της διοικητικής οργάνωσης (*διευθυντική κυριαρχία*) και την οργάνωση της 'θεσμημένης υλικότητας' (*της επαγγελματικής απασχόλησης και της μισθωτής εργασίας*).

Παράλληλα, αυτό να μην επιχειρηθεί μονοσήμαντα, αλλά πολυπλευρικά. Η περιγραφή μόνο της διοικητικής καθημερινότητας, καθώς και η απλή επισήμανση των δυσλειτουργιών της οργάνωσης, δεν πρόκειται να μας δώσουν απαντήσεις για το τι πρέπει να αλλάξει στο επίπεδο του κοινωνικού εξουσιασμού και με ποιο τρόπο θα το επιτύχουμε. Αν δηλαδή αρκεστούμε στην περιγραφή των δυσλειτουργιών που προκύπτουν από κάθε προσπάθεια να συναρθρώσουμε το ανθρώπινο με το τεχνικό ή το υποκειμενικό με το αντικειμενικό, προκειμένου να πετύχουμε τους συλλογικούς μας στόχους, δεν πρόκειται να επιτύχουμε και πολλά πράγματα. Ούτε πρόκειται να λύσουμε το πρόβλημα με την περιγραφή απλώς των επιμέρους εκφάνσεων της παραγωγικής διαδικασίας. Χρειάζεται συστηματικότερη διείσδυση στην ουσία του φαινομένου που επηρεάζει (και επηρεάζεται από) τα κοινωνικά πρότυπα δράσης, τους συσχετισμούς δύναμης, τις κοινωνικές διαβαθμίσεις και το κοινωνικό γόητρο, αποτυπώνοντας στοιχεία που αναπαράγονται από τα πολιτιστικά και θεσμικά πρότυπα της κοινωνίας.

Να γίνει επιτέλους κατανοητό ότι τα όρια ανάμεσα στους διάφορους επιστημονικούς κλάδους και τις επιστημολογικές θεωρήσεις, στην περίπτωση του οργανωτικού/γραφειοκρατικού φαινομένου, είναι τεχνητά, ιδεοτυπικά. Μόνον έτσι θα μπορέσουμε να εντοπίσουμε το περιεχόμενο των πιο οικείων χαρακτηριστικών των οργανωτικών συστημάτων σ' ένα ευρύ πεδίο σχέσεων παραγωγής και κατανάλωσης, συντεχνιακών αιτημάτων και νομοθετικών τεχνικών, οικονομίας και πολιτικής, υλικών δομών και ιδεολογίας. Αυτό θα μας επιτρέψει να αποτυπώσουμε επακριβέστερα τις σύγχρο-

νες μορφές πολιτικής κυριαρχίας και κοινωνικής ιεράρχησης, προϋπόθεση κάθε ουσιαστικής παρέμβασης στα δρώμενα.

Σε όσους θα διατύπωναν ενδοιασμούς πως μια τέτοια διευρυμένη προσέγγιση θα αλλοίωνε το πρόβλημα, που για πολλούς είναι κυρίως πολιτικό (θέμα καταμερισμού ή νομής δύναμης και εξουσίας), θα λέγαμε ότι μια τέτοια διευρυμένη προσέγγιση δε συσκοτίζει αλλά διαφωτίζει την εικόνα του κρατικού εξουσιασμού και γενικότερα της κοινωνικής ισχύος. Δεν κλείνει τις προσβάσεις που οδηγούν στον προσδιορισμό του χαρακτήρα και της φύσης του εξουσιασμού και της κυριαρχίας, προς την οποία κάθε οργανωτική συνθήκη ουσιαστικά οδηγεί. Αντίθετα, μια πανοραμική προσέγγιση μέσα από τη θεσμική υλικότητα του κράτους και της παραγωγικής διαδικασίας, μας φέρνει συντομότερα στους χώρους της κοινωνικής σύγκρουσης. Το κράτος τότε απογυμνώνεται από τη διαμεσολαβητική, ανιδιοτελή του μορφή. Μας εμφανίζεται με την πιο ωμή του όψη, μια και η θεσμική του υλικότητα, που είναι κατεξοχήν γραφειοκρατική, τρέφει το έμβρυο του αυταρχισμού, κύριου συντελεστή των συλλογικών σχέσεων στη σύγχρονη κοινωνία.

Άφησα τελευταίο το θέμα της τεχνικής/τεχνολογικής επίδρασης στη μορφή και τη φύση της σύγχρονης οργάνωσης, γιατί θεωρώ δεδομένη μια απλή διαπίστωση: Σε καμία άλλη ιστορική εποχή δε συμβαδισε τόσο αρμονικά η *τεχνολογική αναγκαιότητα με την οργανωτική λογική*, όσο στην εποχή του σύγχρονου καπιταλισμού. Είναι αλήθεια πως διαφαίνονται δυνατότητες αντιγραφειοκρατικής παρέμβασης στα υπάρχοντα οργανωτικά συστήματα. Πολλές είναι οι προβλέψεις προς αυτή την κατεύθυνση. Στο σύνολό τους ωστόσο, σε επίπεδο λειτουργικής διάταξης, καταμερισμού εργασίας, ελεγκτικών μηχανισμών και κατεστημένων συμπεριόντων, οι νέες τεχνολογίες, *περισσότερο ενισχύουν παρά αμφισβητούν τα υπάρχοντα οργανωτικά συστήματα*.

Στο σημείο όμως αυτό, χρειάζεται μια διευκρίνιση. Τονίζοντας τον καθοριστικό ρόλο της τυπικά εκλογικευμένης οργάνωσης στη διαμόρφωση των κοινωνικών μορφωμάτων, δε σκοπεύω να στήσω μια ντετερμινιστική κατασκευή του γραφειοκρατισμού, με την έννοια του 'αναγκαιού', του 'αναπόφευκτου' ή της 'τελικής ανάλυσης'. Σκοπός μου είναι να επισημάνω τα καθολικά και τα σχετικά αυτόνομα στοιχεία μιας μορφής θεσμοθετημένης οργάνωσης που, ενώ παραμένει λειτουργικά η ίδια, μεταβάλλει τη σύστασή της κάθε φορά που νέοι εκμεταλλευτικοί κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί παίρνουν τη θέση των παλιών, καθώς και κάθε φορά που

πιο εξελιγμένες μορφές κυριαρχίας απαιτούν ή διαθέτουν καινούριους, πιο επιτηδευμένους μηχανισμούς εξάρτησης⁶.

Αυτό το επιχειρώ, γιατί θέλω να υποστηρίξω την υπόθεση πως η οργάνωση αυτής της μορφής έχει άμεσο αντίκτυπο στη 'διάταξη' της κοινωνίας. Ο γραφειοκρατισμός δηλαδή, αποκτά όλα τα χαρακτηριστικά της υλικής βάσης που επιβάλλει πλαίσια και σχέσεις συμπεριφοράς μιας ορισμένης μορφής. Ο αντίκτυπος αυτών των σχέσεων και αυτής της συμπεριφοράς είναι αποφασιστικής σημασίας στη διαμόρφωση των νέων ταξικών μορφωμάτων.

Η κοινωνιολογική ουσία της ύλης και του πνεύματος του γραφειοκρατισμού

Τόσο η κοινή λογική του καθημερινού ανθρώπου, όσο και η ακαδημαϊκή γραμματεία του ειδικού, αντιμετωπίζουν συνήθως τη γραφειοκρατία ως δυσλειτουργική έκφανση κάποιας ιδιότυπης διοικητικής πράξης. Στην καλύτερη περίπτωση, αυτού του είδους η οργάνωση αντιμετωπίζεται σα μια υλικοτεχνική υποδομή που χρειάζεται να εκσυγχρονιστεί, όχι μόνο για να γίνει αποδοτικότερη αλλά και ανθρωπινότερη. Στη χειρότερη περίπτωση, αξιολογείται σα μια επαγγελματική ολιγαρχία της διεύθυνσης, ένας οργανωτικός μηχανισμός για τη διαχείριση συγκεκριμένων επιχειρησιακών ή δημοσίων πολιτικών, για λογαριασμό ή σε όφελος ορισμένων ηγετικών ομάδων ή οργανωμένων συμφερόντων.

Στην πρώτη περίπτωση η προσέγγιση του θέματος είναι τουλάχιστον μεροληπτική. Η εικόνα της οργάνωσης που προωθείται μ' αυτό τον τρόπο, ευνοεί συνήθως τα διευθυντικά και διοικητικά συμφέροντα που ελέγχουν την κάθε λογής οργάνωση. Με τη βοήθεια μιας δήθεν εννοιολογικά ουδέτερης ορολογίας, όπως 'ορθολογισμός', 'αποδοτικότητα', 'αποτελεσματικότητα', 'λειτουργική εισροή', 'συντονισμένη δράση' ή 'εκπλήρωση οργανωτικών στόχων' συνήθως επικαλύπτονται ανομολόγητες προθέσεις ηγεσιών και συγκαλύπτονται απώτεροι σκοποί αυτών που ελέγχουν την οργάνωση.

Με το πρόσχημα έτσι του 'αναπόφευκτου' ή του 'απαραίτητου', νομιμοποιείται ένα είδος πολιτικής οργάνωσης, γνωστής ως 'κρατισμός'⁷. Η διαρκής απαίτηση για ορθολογισμό και αποτελεσματικότητα καταλήγει σε τυπική χειραγώγηση των ανθρώπων⁸. Η

‘αποδοτικότητα’ και η ‘λειτουργικότητα’ της οργάνωσης, ίσως φαίνονται όροι που αναφέρονται σε αντικειμενικές καταστάσεις. Κάθε άλλο όμως, παρά τέτοιοι είναι. Μια οργάνωση μπορεί να είναι τυπικά εκλογικευμένη αλλά ουσιαστικά αποδοτική γι’ αυτούς που την ελέγχουν και όχι γι’ αυτούς που εργάζονται σ’ αυτή ή που εξαρτώνται ή εξυπηρετούνται απ’ αυτή. Αυτό φαίνεται στην όχι και τόσο σπάνια περίπτωση της απόλυσης προσωπικού (απλών εργατών ή στελεχών), που γίνεται με πρόθεση την αύξηση της απόδοσης της οργάνωσης ή τη βίαιη καταστολή πιθανής εναντίωσης στους διακηρυγμένους σκοπούς της ηγεσίας της από τη μεριά αυτών που διαφωνούν με τη σκοπιμότητα ή τη μεθόδευση των ενεργειών της (κερδοσκοπία, παράνομες ενέργειες, βίαιη καταστολή).

Όροι λοιπόν, όπως ‘εκλογικευμένος συσχετισμός δυνάμεων’ ή ‘αποδοτική λειτουργία της οργάνωσης’, συνήθως συγκαλύπτουν την ύπαρξη ιδιοτελών ή αντιθετικών συμφερόντων, μέσα κι έξω από την οργάνωση. Οι στόχοι της διεύθυνσης συχνά μπορεί να υλοποιούνται σε βάρος των στόχων των εργαζομένων (είναι ιδιαίτερα η περίπτωση της ιδιωτικής επιχείρησης), όπως και το αντίθετο (είναι η περίπτωση κυρίως των δημόσιων ή ημικρατικών επιχειρήσεων), οι στόχοι των εργαζομένων να επιβάλλονται ως στόχοι του κοινωνικού συνόλου. Λογικά, η οργάνωση ως αφηρημένη έννοια δεν έχει στόχους. Όπως και η μηχανή δεν έχει σκοπούς. Μόνο αυτοί που απαρτίζουν, διευθύνουν και λειτουργούν την οργάνωση έχουν στόχους. Όπως και αυτοί που χειρίζονται μια μηχανή έχουν σκοπούς. Το να υποστηρίζουμε το αντίθετο είναι σα να υποτιμούμε ή να αγνοούμε θεληματικά τις αντιθέσεις που είναι δυνατόν να αναπτυχθούν – και που κατά κανόνα αναπτύσσονται – ανάμεσα στα άτομα/μέλη που απαρτίζουν μια οργάνωση.

Στη δεύτερη περίπτωση (όπου ο οργανωτικός μηχανισμός θεωρείται υποχείριο κυρίαρχων ομάδων), η γραφειοκρατία εμφανίζεται σαν ένας διαμεσολαβητικός μηχανισμός χωρίς δική του αυτεξούσια δύναμη. Αλλά αν έτσι απλά ήταν τα πράγματα, τότε θα μπορούσαμε εύκολα να την απομονώσουμε, να την απονεκρώσουμε και να απαλλαγούμε απ’ αυτή μια για πάντα. Θα αντικαθιστούσαμε μερικούς εξαρτημένους υπαλλήλους, θα εξοβελίζαμε ορισμένες κακόγουστες πρακτικές, θα εκλογικεύαμε μερικές διευθυντικές μεθόδους και το πρόβλημα θα είχε τακτοποιηθεί. Όπως όμως καταθέτει η εμπειρία των δύο τελευταίων και πλέον αιώνων, η κατάσταση δε διορθώνεται μ’ αυτές τις απλές παρεμβάσεις. Οι κυρίαρχοι διαδέχονται ο ένας τον άλλον, οι ηγεσίες εναλλάσσονται, το ταξικό τους υπόβαθρο μετακινείται, αλλά τα πράγματα παραμένουν ίδια.

Συνεπώς, χωρίς την κοινωνιολογική, πολιτιστική και ψυχολογική ερμηνεία του φαινομένου, δε μπορούμε να φτάσουμε στα αίτια της γένεσης και της εξέλιξής του. Χωρίς την κατανόηση της φύσης των σχέσεων που αναπτύσσονται, τόσο μέσα στους ίδιους τους διοικητικούς μηχανισμούς, όσο και ανάμεσα στους μηχανισμούς αυτούς και την κοινωνία στο σύνολό της, δεν είναι δυνατόν να σχηματίσουμε την αληθινή εικόνα του κρατισμού, της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και του ιδεολογικού επιχρίσματος που στηρίζει παρόμοιες πρακτικές.

Απ' όλα αυτά, γίνεται νομίζω αυτονόητο ότι απορρίπτουμε εκ προοιμίου την άποψη πως η τυπική εκλογίκευση της σύγχρονης διοικητικής οργάνωσης αποτελεί το *προσφορότερο* και γι' αυτό *αναπόφευκτο* μέσο συντονισμού των συλλογικών δραστηριοτήτων, για την επίτευξη παραγωγικών και κοινωνικών στόχων. Παράλληλα, *διαφωνούμε και με όσους διατείνονται ότι η γραφειοκρατία είναι τάξη και σ' αυτό το επίπεδο* (ασφαλώς και με τα ανάλογα επαναστατικά μέσα) θα πρέπει να επιδιώξουμε τη διάλυσή της. Για τους λόγους που θα διαφανούν στη συνέχεια, η γραφειοκρατία έπαψε, ακόμη κι αν κάποτε ή κατά περιόδους υπήρξε, να είναι τάξη⁹. Έγινε *επάγγελμα*. Αυτή η διάχυση με κανένα τρόπο δεν αποδυνάμωσε τη θέση της. Αντίθετα, έγινε καθεστώς και τρόπος ζωής, πολιτισμός και κοινωνική διάταξη.

Αυτό που θέλουμε να πούμε με όλα αυτά είναι ότι η σκέψη που προσεγγίζει τα κοινωνικά δρώμενα μέσα από τις προοπτικές ενός κλειστού συστήματος δράσης, πέφτει συχνά θύμα μίας αξεδιάλυτης σύγχυσης. Η συστημική ανάλυση που επιβάλλεται από τη λειτουργική ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, συχνά μας πάει πίσω στην παραδοσιακή αντιμετώπιση της ανθρώπινης οργάνωσης. Εκεί η κοινωνία εξομοιώνεται με ζωντανό οργανισμό. Στην περίπτωση αυτή, η γραφειοκρατία εμφανίζεται ως αυτοφυές οργανικό στοιχείο — κάτι που ασφαλώς δεν είναι — και όχι ως επίκτητο συστατικό κάθε κοινωνίας που στηρίζεται στην ιεράρχηση, την ανισότητα και την εκμετάλλευση — αυτό που πράγματι είναι. Κάτι τέτοιο διευκολύνεται από το γεγονός ότι, κάτω από τις παρούσες συνθήκες, αυτό που κάθε φορά αλλάζει είναι η μορφή και η διάταξη της οργανωτικής ύλης και συνακόλουθα οι σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής. Οι οργανωτικές μορφές ακολουθούν απλώς τα πρότυπα των αλλαγών αλλά εξακολουθούν να συμβάλλουν στους τρόπους της κοινωνικής εκμετάλλευσης.

Τι λοιπόν εννοούμε όταν μιλάμε για 'κοινωνικές συναρτήσεις' 'πολιτικές επιπτώσεις' ή 'κλειστά συστήματα' σε σχέση με την ιε-

ραρχημένη και τυπικά ορθολογική γραφειοκρατική οργάνωση; Αυτό που κυρίως εννοούμε είναι ότι δε μπορούμε να δούμε το φαινόμενο ξεκομμένο από τις *παρα-ταξικές αντιπαλότητες και την ταξική πάλη*. Όπως δε μπορεί να δούμε και τον κρατικό μηχανισμό απομονωμένο από την πολιτική εξουσία, σε διαμεσολαβητικό και συνεπώς αντικειμενικό διευθυντικό μηχανισμό. Η επέκταση του φαινομένου έπαψε να το προσδιορίζει σαν απλή αντανάκλαση των συνθηκών παραγωγής.

Μ' αυτή την έννοια, το κράτος ως εγγυητής των καπιταλιστικών σχέσεων και των εσωτερικών όρων του, ενώ δρα στο επίπεδο της υλικής παραγωγής, στηρίζεται στη θέση του σαν καταπιεστική οντότητα που παίρνει ειδική μορφή τελείως διαχωρισμένη, ακόμη κι από τις τάξεις που το διατηρούν και το στηρίζουν. Μ' αυτό τον τρόπο, το κράτος είναι σε θέση να προσδιορίζει το περιεχόμενο των εξωτερικών όρων αναπαραγωγής τού κεφαλαίου, όρων που δεν είναι πάντα αυτοί του ιδιοτελούς, μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη. Συγχρόνως, το μονοπώλιο της *νόμιμης βίας* παρέχει στο κράτος την ευχέρεια να παίρνονται τα μέτρα εκείνα που εγγυώνται την αναπαραγωγή του συστήματος, όπως για παράδειγμα την είσπραξη φόρων, την αστυνόμευση, την απονομή δικαιοσύνης, την εθνική ασφάλεια κτλ. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η πολιτική και η στρατηγική της κυρίαρχης τάξης και των ταξικών ομάδων δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν με τρόπο εξακολουθητικό και συνεχή, παρά μόνο μέσω του κράτους και των μηχανισμών του.

Επιπλέον το κράτος, όπως και οι τάξεις, δεν είναι "αποτέλεσμα της διαδικασίας της άμεσης παραγωγής"¹⁰. Πρέπει να αναπαράγεται και να διατηρείται σαν ολότητα, "σε πλήρη διαχωρισμό από το προλεταριάτο και την αστική τάξη"¹¹. Τοποθετείται έτσι, έξω από τη διαδικασία της παραγωγής, παρά την κατά περιόδους εμπλοκή του σ' αυτή. Και ενώ δεν είναι υποκείμενο προικισμένο με δική του θέληση, αλλά αποτελεί μια οργανωμένη διεύθυνση ταξικών σχέσεων, είναι δηλαδή αποτέλεσμα αντιφάσεων και συσχετισμών δύναμης μεταξύ αντιμαχόμενων κοινωνικών τάξεων, ωστόσο αναπτύσσει και διατηρεί μια σχετική αυτονομία απέναντι στις τάξεις. Η σχετική αυτή αυτονομία φαίνεται από την ύπαρξη ηγετικών ομάδων αποχωρισμένων από τις τάξεις και ιδιαίτερων γραφειοκρατιών που καταλήγουν στη σχετική αυτονομία κίνησης ορισμένων τουλάχιστον μηχανισμών¹².

Αυτά όλα μας παραπέμπουν σε άλλα επίπεδα συνδιαλλαγής και αντιπαράθεσης. Κοινωνία και άτομο δεν αποτελούν συνήθως ι-

σόντιμους πόλους αλληλόδρασης. Υπάρχει ανισότητα στα διαλεκτικά αυτά σκέλη και ανισομέρεια στη συνθετική τους ουσία. Πρόκειται για ξεχωριστά συστήματα που δρουν σε ανισόπεδα επίπεδα. Εκπέμπουν σε διαφορετικά μήκη κύματος¹³. Η συνάντησή τους επιτυγχάνεται με πολλούς τρόπους. Πάντα όμως μέσα από κοινωνικές δομές που στήνονται με σκοπό αυτή τη συμβίωση. Και αυτό δε γίνεται καθόλου τυχαία. Η διασύνδεση συντελείται μέσα από διάφορους τύπους κοινωνικών μηχανισμών, που ορίζουν τις κινήσεις των ατόμων στην παραμικρή τους λεπτομέρεια. Αυτό τουλάχιστον μας λέει η ιστορία.

Ιστορικές αναγκαιότητες και οργανωτική λογική

Τα ελεγκτικά συστήματα των κοινωνιών, στην ιστορική τους πορεία, συνδέονται διαλεκτικά με τις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις των ανθρώπων. Αυτό διαφαίνεται στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους το κοινωνικό σύστημα συντηρεί στρώματα ιεράρχησης και το κράτος παράγει ταξικές αντιπαραθέσεις, κατά την προσπάθειά του να οργανώσει, να ελέγξει και να διευθετήσει τις κοινωνικές αντιπαραθέσεις. Διαπιστώσεις αυτής της μορφής δε συνάγονται μόνο από νοσηριαρχικές ή αντίθετα, νομοτελειακές προτάσεις για τη φυσιολογία της κοινωνίας. Οι ερμηνείες τέτοιων εξελίξεων προκύπτουν και από την παρατήρηση συγκεκριμένων καταστάσεων, που επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη φύση και τις λειτουργίες των ελεγκτικών μηχανισμών. Θα λέγαμε μάλιστα ότι οι αφηρημένες θεωρήσεις ('υποθέσεις') αποδεικνύονται σωστές ή λαθεμένες, μόνο με τη θέαση των 'ιστορικών συσχετισμών' που τις εμπνέουν και τις στηρίζουν. Η αν-ιστορική, α-διαχρονική προσέγγιση κάθε ελεγκτικού μηχανισμού και ιδιαίτερα του γραφειοκρατισμού, εύκολα καταλήγει σε ιδεοτυπικές κατασκευές με θετικιστικά ή αντίθετα υποκειμενικά στοιχεία.

Γι' αυτό η παραμέληση της ιστορικής διαδρομής του γραφειοκρατικού φαινομένου (που δε θα πρέπει να συγχέεται με το στείρο ιστορικισμό), γίνεται συχνά σε βάρος μιας ορθής ερμηνευτικής προοπτικής και σε όφελος, άλλοτε ενός *στείρου βιολογισμού και άλλοτε μιας μικροκοινωνιολογικής διαντίδρασης*¹⁴. Στην πρώτη περίπτωση ο γραφειοκρατισμός εμφανίζεται αναπόφευκτος. Στη δεύτερη περίπτωση υποτιμώνται οι συνέπειές του. Η ιστορική ανάλυση του γραφειοκρατισμού, είναι ίσως ο μόνος τρόπος για να επι-

μετρήσει κανείς το μέγεθος και τις επιπτώσεις του φαινομένου. Επί το φιλοσοφικότερον "το αποτέλεσμα δεν είναι τίποτε, χωρίς το γίνεσθαί του"¹⁵. Κι αυτό είναι απαραίτητο, όχι μόνο γιατί ευρύτεροι κοινωνικοί παράγοντες προσδιορίζουν τη λειτουργία της γραφειοκρατίας (Weber) και καθορίζουν την οργάνωση του κράτους (Engels), αλλά και γιατί και οι δύο αυτές εξουσιαστικές δομές, (γραφειοκρατία και κράτος) έχουν συχνά τη δική τους ιστορία¹⁶. Χωρίς αυτή την ιστορικότητα, η ανάλυση περιορίζεται άλλοτε στο 'είναι' και άλλοτε στο 'δέον' του φαινομένου και όχι στη διερεύνηση του δυναμικού μετασχηματισμού του. Ευρύτερες κοινωνικές συναρτήσεις, καθώς και ουσιαστικότερες επιπτώσεις παραβλέπονται ή υποτιμούνται¹⁷.

Με όλα αυτά βέβαια, δεν ισχυριζόμαστε ότι κάθε απόπειρα καταγραφής των ιδιαίτερων συστατικών της πολιτικής εξουσίας και του γραφειοκρατικού μηχανισμού, θα πρέπει να μας απομακρύνει από τη διακρίβωση των κοινών χαρακτηριστικών, που προσιδιάζουν στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική οργάνωση¹⁸. Κάθε άλλο. Δε μπορούμε ωστόσο να παραβλέπουμε τις ιδιαιτερότητες κάθε ιστορικής εποχής κι ακόμη, τις συγκεκριμένες περιπτώσεις που μακροχρόνια αφήνουν τη σφραγίδα τους στη φύση και την οργάνωση της γραφειοκρατίας.

Το συμπέρασμα που βγαίνει απ' όλα αυτά, είναι ότι δε θα πρέπει να μιλάμε πλέον για γραφειοκρατική οργάνωση και γραφειοκρατικές καταστάσεις με τρόπο *ιδεοτυπικά αφηρημένο*. Οι ιστορικές συνθήκες που επηρεάζουν την υφή και προσδιορίζουν την εξέλιξη των οργανωτικών σχηματισμών, ως ελεγκτικών ή παραγωγικών μηχανισμών στις διάφορες κοινωνίες, δεν είναι δυνατόν να παραμείνουν ανεξερευνήτες, χωρίς να δυσχεραίνουν την κατανόηση του φαινομένου. Σε διαφορετική περίπτωση, μιλάμε για μια σκέτη αφαίρεση, ένα σχήμα ιδεατό, χωρίς να παίρνουμε υπόψη τις διαλεκτικές σχέσεις και τον αντίκτυπο του φαινομένου διαχρονικά. Οι ιστορικές συνθήκες σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, είναι αυτές που προσδίδουν στις γραφειοκρατίες (που δεν παύουν να είναι κοινωνικές σχέσεις στην καρδιά της πολιτικής διεύθεσης των κοινωνικών διαφορών και της διευθυντικής διαδικασίας της παραγωγής), τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της οργανωτικής τους υλικότητας.

Σε μια σύντομη λοιπόν χρονική αναδρομή, παρατηρούμε ότι: Μια υποτυπώδης γραφειοκρατική οργάνωση εμφανίζεται τη στιγμή ακριβώς που αρχίζει να διαφαίνεται η πρώτη κυβερνητική (πολιτική) διοίκηση στα δουλοκτητικά κράτη της Ανατολής. Ένα σχε-

τικά εκτεταμένο γραφειοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης θ' αναπτυχθεί αργότερα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και το Βυζάντιο. Η εδραίωση της βασιλικής εξουσίας και του απολυταρχικού κράτους που ξεπροβάλλει από το Μεσαίωνα στηρίζεται στη σταθερή ανάπτυξη των γραφειοκρατικών μηχανισμών. Τόσο η εξουσία του σκήπτρου όσο και η εξουσία του σταυρού, οργανώνονται πάνω σε οιονεί γραφειοκρατικές αρχές, σχεδόν σε όλα τα απολυταρχικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης.

Έτσι, τα γραφειοκρατικά συστήματα οργάνωσης αναπτύσσονται προοδευτικά στην ευρωπαϊκή ήπειρο κατά τη διάρκεια των τελευταίων πέντε αιώνων. Η εξειδικευμένη υπαλληλία έβαλε τις βάσεις για την εξέλιξη της σύγχρονης μορφής του καπιταλιστικού κράτους. Οι ιταλικές πόλεις-κράτη, καθώς και οι πολιτικές οργανώσεις των νορμανδών κατακτητών, έκαναν την αρχή. Το πρώτο αποφασιστικό βήμα συντελέστηκε στον τομέα της δημόσιας οικονομίας. Και αυτό είχε την εξήγησή του: Ο τομέας της οικονομίας μπορούσε να αντέξει λιγότερο, σε σύγκριση με όλες τις άλλες κοινωνικές δραστηριότητες, τον ερασιτεχνισμό και την αυθαιρεσία των ηγεμόνων. Στη συνέχεια, η τέχνη του πολέμου, όπως και οι δικονομικές διαδικασίες απαιτούσαν εξειδικευμένους και λεπτούς χειρισμούς από μέρους κάποιας ορθολογικά οργανωμένης υπαλληλίας, που θα έθετε κανόνες και θα επιτηρούσε την εφαρμογή τους.

Στα πιο αναπτυγμένα κράτη της Ευρώπης παρατηρείται έτσι, από τις αρχές ακόμη του δέκατου έκτου αιώνα, στους τρεις τομείς της κοινωνικής οργάνωσης – οικονομία, στρατό, δίκαιο – μια σταδιακή επέκταση του εξειδικευμένου προσωπικού¹⁹. Στη συνέχεια, η εξειδικευμένη αυτή παρέμβαση σε διάφορους οργανωτικούς τομείς, μορφοποιεί και διαφοροποιεί τη γενικότερη πολιτειακή δομή της κάθε ιδιαίτερης κοινωνίας. Κοινωνίες, για παράδειγμα, με δυνατό φεουδαλικό παρελθόν, παράγουν συγκεντρωτικές γραφειοκρατικές δομές. Οι δομές αυτές αναπαράγουν και στηρίζουν ένα πανίσχυρο κράτος, που καταφέρνει να κυριαρχεί πάνω στην κοινωνία των ιδιωτών. Στην περίπτωση αυτή, ο κρατικός μηχανισμός δεν καταλήγει απλό όργανο της άρχουσας τάξης. Διεκδικεί δικό του κοινωνικο-πολιτικό χώρο και δική του αυτόνομη δράση.

Το πρωσικό κράτος του δέκατου ένατου αιώνα, οργανωτικό πρότυπο για πολλές άλλες κοινωνίες, παρέμεινε για παράδειγμα, συγκεντρωτικό, αυστηρά ιεραρχημένο και κατά καιρούς σχετικά ανεξάρτητο από το βιομηχανικό, εμπορικό και γαιοκτησιακό κατε-

στημένο²⁰. Με κανένα τρόπο δεν κατέληξε ταπεινό όργανο της αστικής κοινωνίας. Την ίδια αυτονομία διεκδίκησε (και κατά καιρούς το επέτυχε) η γραφειοκρατία και στη Γαλλία του 19ου αιώνα. Το αντίθετο συνέβη στις Ηνωμένες Πολιτείες. Χωρίς να βαρύνεται από φεουδαλικές δομές ισχύος, ο κρατικός μηχανισμός και η κεντρική πολιτική εξουσία, δεν εξελίχθηκαν σε παντοδύναμη κοινωνική δύναμη. Η επικράτηση της μεγάλης επιχείρησης που ήταν αναγκασμένη να δρα μέσα σε ασταθείς συνθήκες αγοράς, καθώς και η ομοσπονδιακή πολιτειακή σύνθεση της χώρας, δημιούργησαν ένα κλίμα ηπιότερης τυπικής ιεράρχησης και σχέσεων, που επί το πλείστον αναπτύσσονται μέσα σε πρόσκαιρα συμβολιακά πλαίσια και ασθενέστερα πολιτικά προκρίματα²¹.

Ωστόσο, η γραφειοκρατική οργάνωση με τη σύγχρονη μορφή της, εμφανίζεται στο διευθυντικό στερέωμα με την επέκταση του καπιταλισμού και την παράλληλη διείσδυση της αστικής τάξης στην πολιτική ζωή των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Πρόκειται για δύο καθοριστικές συγκυρίες. Βασισμένος πάνω στην εκμετάλλευση αυτών που πωλούν την εργατική τους δύναμη, ο καπιταλισμός βρίσκεται αντιμέτωπος με το πρόβλημα του ελέγχου, της ρύθμισης και της νομιμοποίησης μιας σειράς συνθηκών και καταστάσεων, που χαρακτηρίζουν μια καινούρια τακτοποίηση και μια νέα προοπτική στη σχέση του ανθρώπου με την παραγωγή και τη φύση. Αργότερα, η μετάβαση από τον καπιταλισμό του ελεύθερου (ασύδοτου) ανταγωνισμού στον κρατικο-μονοπωλιακό (κεντροποιημένο) καπιταλισμό, θα συντελέσει σταδιακά στην εξάπλωση, ή μάλλον θα απαιτήσει τη διάχυση του γραφειοκρατισμού έξω από τον κυβερνητικό χώρο, στην οικονομία, στην ιδιωτική επιχείρηση αλλά και στην εθελοντική οργάνωση, όπως το σωματείο, ο συνεταιρισμός και οπωσδήποτε το κόμμα.

Η καπιταλιστική παραγωγή δημιουργεί ιδιαίτερα την επείγουσα ανάγκη για σταθερή, προβλεπτέα και συντονισμένη δράση και οργάνωση. Η κοινωνική επαφή και η ατομική συμπεριφορά που αναπτύσσεται χάρη στη διαδικασία της ανταλλαγής στην αγορά, γρήγορα θα θεωρηθεί σαν "αρχέτυπο νομικο-λογικής κοινωνικής δράσης"²². Η κοινότητα της αγοράς δεν αναγνωρίζει καμιά διάκριση. Όλοι οι συντελεστές της παραγωγής (εργάτες, επιχειρηματίες, παραγωγοί, καταναλωτές), υπακούουν στην αδήριτη ανάγκη της προσαρμογής τους σε καθαρά οικονομικούς όρους και κανονισμούς, στους 'νόμους' της αγοράς. Η 'αγοραία συνδιαλλαγή' στηρίζεται στην έλλογη (σκόπιμη) και νομική διασφάλιση των επιμέρους συμφερόντων.

Οι νομικές εγγυήσεις και οι 'έλλογα' επεξεργασμένες συμβο-

λαιακές διευθετήσεις, γίνονται στην περίπτωση αυτή οι απαραίτητοι μηχανισμοί ελέγχου των μέσων παραγωγής και των συνθηκών εργασίας από τα κυρίαρχα αστικά στρώματα. Ο καπιταλισμός έτσι εδραιώνεται ως η πιο λογικά οργανωμένη οικονομική συνθήκη για τη γραφειοκρατική διοίκηση, όπως και το αντίστροφο. Με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας και των επιχειρησιακών μεθόδων, η εκλογικευμένη οργάνωση της γραφειοκρατίας γίνεται απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία και την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος.

Η γραφειοκρατικοποίηση, με την έννοια της επιστημονικής διεύθυνσης και της τυπικής εκλογίκευσης (ορθολογικού συσχετισμού μέσων-σκοπού), προωθείται στα ανώτερα δυνατά επίπεδα. Είναι κυρίως αποτέλεσμα της μηχανοποίησης της παραγωγής και του ανταγωνιστικού πνεύματος της 'ελεύθερης' καπιταλιστικής αγοράς. Αυτή η μηχανοποίηση ωθεί τις επιχειρήσεις να οργανωθούν με μοναδικό γνώμονα την επέκταση και τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Ο καλύτερος τρόπος για να το πετύχουν αυτό είναι να διευθύνουν τις διοικητικές τους δραστηριότητες, ακολουθώντας τυπικά ορθολογικές προδιαγραφές. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, η γραφειοκρατική οργάνωση γίνεται απαραίτητη για το οικονομικό σύστημα, σε δύο κυρίως επίπεδα: α) Στο επίπεδο της μεγάλης κλίμακας επιχείρησης, γιατί μόνο μ' αυτόν τον τρόπο μπορεί ν' ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της σύγχρονης αγοράς, και β) στο επίπεδο του γενικότερου νομικο-διοικητικού πλαισίου, που ορθολογικά οργανωμένο εξασφαλίζει τη σταθερότητα των συναλλαγών, τη δυνατότητα πρόβλεψης και του μακροχρόνιου προγραμματισμού. Η γραφειοκρατία έτσι, μετατρέπεται σε κυρίαρχη μορφή κοινωνικής οργάνωσης που αρχικά στηρίζει και τελικά ταυτίζεται με τον αναπτυγμένο καπιταλισμό.

Ωστόσο, η μορφή και η λειτουργία της γραφειοκρατικής οργάνωσης, όπως εξάλλου και κάθε άλλης κοινωνικής οργάνωσης, δεν είναι ανεξάρτητη από τη θέση που κάθε φορά παίρνουν οι διάφορες ομάδες στη διαδικασία παραγωγής. Αυτό σημαίνει πως η ιεραρχημένη διάταξη των κοινωνικών σχέσεων δεν ανταποκρίνεται (ή δεν ανταποκρίνεται πάντα) σε μόνιμες λειτουργικές ανάγκες. Η οργανωτική ουσία συνεπώς δεν είναι ξεκομμένη από τις ταξικές αντιθέσεις. Οι οργανωτικοί συσχετισμοί δεν αποτελούν στατικές και μόνιμες δομές, γύρω από τις οποίες έρχονται να προστεθούν οι ταξικοί αγώνες. 'Γραφειοκρατικό κράτος' και 'ταξική διαπάλη' είναι έννοιες που αλληλοσυμπλέκονται και αλληλοπροσδιορίζονται. Εκφράζουν σχέσεις που αναπτύσσονται σ' όλα τα σημεία των κοινωνικών αρθρώσεων.

Οι ιδεολογικές απεικονίσεις της πραγματικότητας, σαν ένα είδος μετασχηματιστή, προβάλλουν τους καινούριους κάθε φορά στόχους και προτείνουν πιο αποτελεσματικές (νομιμοποιήσιμες) τεχνικές πορείας. Μ' αυτό τον τρόπο, γραφειοκρατία, κράτος και κοινωνική τάξη αναφέρονται σε σχέσεις που αλληλοπροσδιορίζονται δημιουργώντας νέες ισορροπίες, ενώ ταυτόχρονα προσδιορίζουν τις καινούργιες συνθήκες για παραπέρα ανασχηματισμούς και μετατοπίσεις. Οι σχέσεις επομένως της παραγωγής, όπως εκφράζονται στο επίπεδο της πολιτικής οικονομίας περνούν μέσα από τις αντιθέσεις και τις μορφές αντιπαράθεσης που αναπτύσσονται στο χώρο των τάξεων. Δικαιολογημένα λοιπόν παρατηρείται τα τελευταία χρόνια μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος της πολιτικής έρευνας, μαρξιστικής και μη, από την *κρατική εξουσία* στον *κρατικό μηχανισμό*, και από κει, στην *κοινωνική διαχείριση* και τον έλεγχο της ζωής των ανθρώπων.

Η νομική κάλυψη της οργανωτικής κυριαρχίας

Στο χώρο της πολιτικής κυριαρχίας, κατά την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας, το κύριο πολιτικό θέμα ήταν η ενσωμάτωση των αυτόνομων ή ημιαυτόνομων κέντρων εξουσίας κάτω από μια κεντρική αρχή. Από το τέλος αυτής της περιόδου και χωρίς το θέμα της συγκεντροποίησης της εξουσίας (συχνά με το κάλυμμα της 'εθνικής ολοκλήρωσης', του 'εθνικού κράτους', της 'κοινωνικής συνοχής' κτλ) να έχει τελεσίδικα διευθετηθεί, παύει ωστόσο να μονοπωλεί τον προβληματισμό της πολιτικής φιλοσοφίας και της κοινωνικής πρακτικής των ανεπτυγμένων χωρών της Δύσης. Πρωταρχικό πρόβλημα γίνεται τώρα ο νομικός προσδιορισμός της πολιτικής κυριαρχίας και ο συνταγματικός περιορισμός της κρατικής παρέμβασης. Η πολιτική νομιμότητα και ο έλεγχος της κρατικής κυριαρχίας προβάλλονται ως κύρια μελήματα των Καταστατικών Χαρτών και της κυβερνητικής πολιτικής: "Ακόμη και οι νομομαθείς που υποστηρίζουν το απολυταρχικό κράτος και την απεριόριστη εξουσία του βασιλιά, ήταν υποχρεωμένοι να αποδεχτούν την ιδέα του περιορισμού μέσω του νόμου"²³.

Η μονοπώληση της πολιτικής βίας από το κράτος και συγχρόως οι ηπιότερες μορφές χειραφέτησης και καταναγκασμού, στρέφουν το ενδιαφέρον του Δημοσίου Δικαίου στο πρόβλημα της νομικής αποτύπωσης της πολιτειακής συγκρότησης. Είναι η ε-

ποχή του *νομικού φορμαλισμού* που αναπτύσσεται στο φιλελεύθερο κράτος, όπου η αστική ιδεολογία ταυτίζει την πραγματικότητα (καλύπτει το εκμεταλλευτικό καθεστώς) με το *νομικό λόγο* και την κοινωνική ρύθμιση με το *τυπικό δίκαιο*. Η ταξική ηγεμονία στηρίζεται όλο και περισσότερο σε νομικές κατοχυρώσεις (ιδιοκτησιακά και ανθρώπινα δικαιώματα) και η κρατική παρέμβαση καλύπτεται από τυπική νομιμότητα (Κράτος Δικαίου με πολιτικές ελευθερίες, συνταγματικά κατοχυρωμένες). Μέσα σε τέτοια δικαιοπολιτικά πλαίσια²⁴ ο διαμεσολαβητικός ρόλος της γραφειοκρατίας – ‘η μεσαία τάξη της μεσολάβησης’ – γίνεται όχι μόνο αποδεκτός αλλά και απαραίτητος και σαν τέτοιος ενσωματώνεται στους συνταγματικούς χάρτες της εποχής²⁵. Οι ιδιαίτερες σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία προσδιορίζουν τη δομική σύσταση και το λειτουργικό ύφος του κρατικού μηχανισμού. Γι’ αυτό και μέχρι σήμερα, η διερεύνηση αυτών των σχέσεων αποτελεί πάντα μια καλή αρχή για την κατανόηση της διαμεσολαβητικής διαδικασίας όλων των οργανωτικών και ρυθμιστικών συστημάτων που έχουν σχέση με το κράτος.

Αυτή η υπέρτατη υπακοή στο νομικό κανόνα, στηριγμένη πάνω στη νομική λογική της ελεύθερης αγοράς, οδηγεί στην τυπική διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό. Η διάκριση αυτή είναι ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο. Ο αυστηρός διαχωρισμός κράτους και κοινωνίας – το περιβόητο πρόβλημα του ‘δουισμού’ του Δικαίου και της πολιτικής φιλοσοφίας – υπήρξε απόρροια της μετάβασης από την ‘όψιμη φεουδαλική’ στην ‘πρώιμη κεφαλαιοκρατική κοινωνία’²⁶. Η πολιτική εξουσία παίζει ένα συγκεκριμένο ‘νομικοκατεστημένο’ ρόλο, που ευνοεί και συντείνει στο διαχωρισμό του κράτους από την πολιτεία των ιδιωτών. Από μια πλευρά, αυτή η διάκριση ανάμεσα στις δύο σφαίρες δράσης υπήρξε το *βασικότερο αίτημα της ανερχόμενης αστικής τάξης*.

Η τάξη των αστών συγκέντρωσε τον πολιτικό της αγώνα στην απαλλαγή του κράτους από θρησκευτικές δεσμεύσεις και αριστοκρατικές επιρροές. Ταυτόχρονα, επιδίωξε να επεκτείνει και να εδραιώσει την επιρροή της πάνω στη δημόσια γνώμη και την ελεύθερη αγορά. Το κράτος θα έπρεπε να ενεργεί καθοδηγούμενο από γενικές αρχές, με γνώμονα το ‘κοινό συμφέρον’ και όχι το συμφέρον ορισμένων ατόμων ή προνομιακών ομάδων. Πάνω σ’ αυτή τη συλλογιστική στηρίζεται η γραφειοκρατική οργάνωση, η σύσταση δηλαδή της αρχής του γραφείου ως δημόσιας λειτουργίας, αντικειμενικής και ανεξάρτητης από την ηγεμονική επιρροή, το στενό οικογενειακό περιβάλλον, το θρησκευτικό δόγμα και την

αριστοκρατία. Η αξίωση για την αποδέσμευση της ατομικής και κοινωνικής σφαίρας από τις παρεμβάσεις της ηγεμονικής-κρατικής εξουσίας, στόχους κυρίως είχε: α) Την κλειστή *φεουδαλική συντεχνία*, β) κάθε κοινότητα ή προνόμιο *φεουδαρχικού τύπου*, και γ) κάθε άλλη ημι-ψευδοδημόσια αρχή ή οργάνωση, που έμπαινε φραγμός στην *ελεύθερη δράση* του ατόμου²⁷.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της δομής του κράτους στα πρώτα στάδια του καπιταλισμού, είναι η διακριτική ή περιστασιακή παρεμβατικότητα στις κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες. Ενισχύεται έτσι η έννοια της *σχετικής αυτονομίας* της πολιτικής κοινότητας και καλλιεργείται η ελπίδα για μια *αυτορρυθμιζόμενη κοινωνία*. Η αλματώδης, στη συνέχεια, απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων, είχε ως συνέπεια τη μετάβαση της 'πρώιμης αστικής' κοινωνίας στο στάδιο της 'υψηλής βιομηχανικής ανάπτυξης'.

Το κράτος με αυτή την αλλαγή εγκαταλείπει την περιστασιακή παρεμβατικότητά του. Αναλαμβάνει προγραμματισμένες πρωτοβουλίες, σε έναν ευρύ χώρο κοινωνικοοικονομικών σχέσεων. Το άκρως *φιλελεύθερο κράτος* μετασηματίζεται έτσι σε *κοινωνικό κράτος*, με όλους τους περιορισμούς και τα ευεργετήματα που γνωρίσαμε στα χρόνια που ακολούθησαν. Αναλαμβάνει την οργάνωση και τον προγραμματισμό των σχέσεων, σε βασικές σφαίρες της κοινωνικής ζωής²⁸.

Σήμερα, μαρξιστές και μη, συμφωνούν ότι ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος σήμανε το τέλος του 'ηρωικού', 'κλασικού', 'συναγωνιστικού', 'παλαιοφιλελεύθερου' καπιταλισμού. Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως όλες οι δυτικές κοινωνίες μεταπήδησαν ξαφνικά σε αυτό, που σήμερα πολλοί αποκαλούν 'μεταβιομηχανικό στάδιο εξέλιξης'. Ο καπιταλισμός των αναπτυγμένων χωρών της μεταπολεμικής περιόδου περνάει σε ένα στάδιο περιοδολόγησης που παίρνει διαφορετικές και συχνά αντιθετικές σημασίες: 'οργανωμένος', 'ύστερος', 'σύγχρονος', 'μονοπωλιακός', 'κρατικομονοπωλιακός', 'κρατικοπρονοιακός', 'ώριμος' ή 'νόθος' καπιταλισμός.

Παρά την πολυφωνία ωστόσο των ορισμών και την πανσπερμία των μεταλλάξεων, ομόφωνα αναγνωρίζονται οι σοβαρές μεταβολές σε παραδοσιακές οργανωτικές δομές και σε βασικές κοινωνικές σχέσεις, που προδιαγράφουν τα όποια 'στάδια' και προσδιορίζουν τις αντίστοιχες φάσεις του καπιταλισμού: Στη μορφή της αγοράς, στην εξουσιαστική δομή των επιχειρήσεων (μέσα από τη μεγάλη μετοχική εταιρεία), στο ρόλο του κράτους (μέσα από την πολιτική συμμετοχή και τη μαζική κομματική οργάνωση της εργατικής τάξης, καθώς και μέσα από τη διαφοροποίηση και την επέ-

κταση των προνομίων που μονοπωλούσε η αστική τάξη). Αυτές είναι μεταβολές που δεν αμφισβητούνται σήμερα από κανέναν. Η διαφωνία αφορά απλώς τα αίτια, το βάθος, τη φορά και τις επιπτώσεις αυτών των μεταβολών²⁹.

Από το δημόσιο χώρο στην ιδιωτική επιχείρηση

Σε προηγούμενες εποχές, στο χώρο των επιχειρήσεων, ένα μικρό μόνο ποσοστό από τα ανώτερα στελέχη στις σχετικά μεγάλες (συνήθως οικογενειακού τύπου) επιχειρήσεις, περνούσε από τα κατώτερα στα ανώτερα διοικητικά κλιμάκια της επιχειρηματικής ιεραρχίας. Ήταν οι εποχές, όπου οι συνθήκες και οι προοπτικές της αγοράς απαιτούσαν ένα περισσότερο εξατομικευμένο, ιδιοσυγκρισιακό και αυθόρμητο τύπο επιχειρηματία. Η οικονομική σταδιοδρομία των πολύ πλουσίων ήταν λιγότερο υπηρεσιακή-τυπική και καθόλου γραφειοκρατική³⁰. Ο κλασικός τύπος του επιχειρηματία ήταν ο άνθρωπος με θέληση και προσωπικότητα που ριψοκινδύνευε, όχι μόνο τα κεφάλαιά του αλλά και την υπόληψή του, τη σταδιοδρομία του, ολόκληρη τη ζωή του. Ήταν ο επιχειρηματίας του ρίσκου. Οι κρατικές παρεμβάσεις (ελάχιστα θετικές, οι περισσότερες αρνητικές) δεν ήταν συχνές. Παράλληλα όμως, ήταν ελάχιστες ή απουσίαζαν τελείως οι μηχανισμοί ασφάλισης, οι πιστωτικές διευκολύνσεις, οι εγγυήσεις, τα συστήματα επιδοτήσεων και παρόμοιοι προστατευτικοί μηχανισμοί που συναντάει κανείς στα οργανωμένα νομισματικά και πιστωτικά συστήματα της εποχής μας. Ο μακροχρόνιος υπολογισμός και ο μεσοπρόθεσμος προγραμματισμός ήταν σχεδόν άγνωστοι. Η επιτυχία της επιχείρησης, ως το τέλος ακόμα του περασμένου αιώνα (όπου μπαίνουν οι βάσεις των γιγαντιαίων επιχειρήσεων), εξαρτάται από το προσωπικό ρίσκο των ιδρυτών και την αυτονομία των οργανωτών της³¹.

Σήμερα ολόκληρο το σύστημα του επιχειρηματικού καπιταλισμού οργανώνεται γραφειοκρατικά. Η κάθε του πτυχή απαιτεί αυστηρή, πειθαρχημένη κι αποτελεσματική οργάνωση. Η καπιταλιστική οικονομία της αγοράς στηρίζεται στις επίσημες συναλλαγές με τη διοίκηση που διεκπεραιώνονται με τρόπο ακριβή, σταθερό και συνεχή. Γι' αυτό και οι μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις αποτελούν πρότυπα αυστηρής γραφειοκρατικής οργάνωσης, πολλές από τις οποίες συναλλάσσονται απευθείας με ξένες κυβερνήσεις.

Με τον καιρό δηλαδή, οι αρχές της αγοράς απαιτούν γραφειοκρατικούς καθαρά ρόλους, σχέσεις και διευθετήσεις, ώστε στο τέλος *καπιταλιστική επιχείρηση και γραφειοκρατική οργάνωση να είναι ένα και το αυτό*. Επιχειρηματική δραστηριότητα και διευθυντική οργάνωση γίνονται δύο από τις θεμελιακές κατηγορίες που χαρακτηρίζουν και μορφοποιούν το καπιταλιστικό πρότυπο ζωής.

Η ιδιόρρυθμη φύση των σύγχρονων μέσων επικοινωνίας, διευκολύνει και απαιτεί μια τέτοια διοικητική μεταμόρφωση. Η ταχύτητα με την οποία μεταδίδονται οι κεντρικές αποφάσεις, οι δημόσιες ανακοινώσεις, καθώς και η αμεσότητα των οικονομικών και πολιτικών γεγονότων, ασκούν σταθερή και άμεση πίεση στους ρυθμούς της διοικητικής ανταπόκρισης στις διάφορες καταστάσεις. Μια 'καλή' λειτουργία σε όλες τις σφαίρες της ζωής (οικονομία, νομοθεσία, έρευνα, τεχνολογία, πολεοδομία, μουσική) αναγκαστικά απαιτεί και καταλήγει στην ολοκληρωτική γραφειοκρατικοποίηση του κοινωνικού συστήματος. Γι' αυτό και ο Weber από τις αρχές ακόμη του αιώνα μας θα αποφανθεί με τρόπο σχεδόν τελεσίδικο: "Το μέλλον ανήκει στη γραφειοκρατία... όπου και κυβερνάει ο σύγχρονος εξειδικευμένος τεχνοκράτης. Η εξουσία του παραμένει ουσιαστικά άτρωτη, γιατί ολόκληρη η εφαρμογή των πιο βασικών αρχών ακολουθεί τα μέτρα του δικού του τρόπου διοίκησης"³².

Έτσι, αργά αλλά σταθερά, η ελπίδα για μια αυτορρυθμιζόμενη κοινωνία αρχίζει να εξατμίζεται. Αρχίζει η απομυθοποίηση και η αποϊδεολογοποίηση του δεισιμού, ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία. Το κράτος λειτουργεί σαν πολιτική οργάνωση της κοινωνίας, σαν κοινωνία σε αυτοκαθοριστική δράση, σαν τόπος αποκρυπτογράφησης της ενότητας και της συναρμογής των δομών ενός σχηματισμού. Σ' αυτή την απομυθοποίηση, πρωτεύοντα ρόλο έπαιξε και εξακολουθεί να παίζει, η ύλη και η ιδεολογία του γραφειοκρατισμού.

Σαν κράμα διοικητικών πράξεων (διατάγματα, απαγορευτικοί κανόνες, προγραμματικές δηλώσεις, κώδικες συμπεριφοράς), κατασταλτικών μέτρων (πρόστιμα, ποινές, αστυνομικά μέτρα, δικαστικές αποφάσεις) και ιδεολογικών μηχανισμών (εκπαίδευση, επικοινωνία, χειραφέτηση) ο γραφειοκρατισμός παίρνει τη μορφή μιας ιδιόμορφης και μέσα σε συγκεκριμένα όρια, σχετικά αυτόνομης κοινωνικής διαδικασίας. Εδώ χαλκεύονται κανόνες, ιεραρχούνται αξίες, διαμορφώνονται συμπεριφορές, εδραιώνονται επικοινωνιακές σχέσεις και επιβάλλονται θέσεις που επεκτείνονται και κυριαρχούν πέρα κι έξω από το χώρο της πολιτικής (ή επιχειρημα-

τικής) οργάνωσης: Ένα μεγάλο μέρος της θεσμικής πολιτικής εξουσίας με τη μορφή της ιεραρχημένης σχέσης (διευθυντής, υποδιευθυντής..., γραφέας, κλητήρας), του επαγγελματικού ήθους (στα περιθώρια των κανονισμών της υπαλληλικής δεοντολογίας), του κρατικού μυστικού (κώδικες αξιολόγησης εγγράφων, εμπιστευτικά πρωτόκολλα, φάκελλοι ατομικών προσόντων, βιομηχανική κατασκοπεία) και της κοινωνικής ηθικής (το ήθος και το ύφος της εξουσίας), καλύπτει μια μεγάλη επιφάνεια κοινωνικών σχέσεων³³. Ο κυβερνητικός μηχανισμός ως διευθυντική-οργανωτική διαδικασία της 'κοινοτικής' ή 'δημόσιας ζωής', δεν περιορίζεται στο λειτουργικό ρόλο της απλής διεύθυνσης ή του οργάνου-εκτελεστή της πολιτικής εξουσίας. Διαπερνά και τον ιδιωτικό χώρο, τον κοινωνικοποιεί και συχνά τον εξαφανίζει³⁴.

Η κρατική ουσία μ' αυτό τον τρόπο, ως ύλη και ως ιδεολόγημα, 'διαχέεται' στον κοινωνικό χώρο με τρόπο σταθερό, διαρκή, σχεδόν επίμονο, όχι για να ταυτιστεί μαζί του, αλλά για να κυριαρχήσει πάνω σ' αυτόν. Η 'ιδιωτική αστική κοινωνία', για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους της κλασικής πολιτικής φιλοσοφίας (η 'κοινωνία των πολιτών' με τη μαρξιστική νοηματοδότηση του όρου), μεταβάλλεται σε πεδίο γραφειοκρατικής συνδιαλλαγής. Δημιουργείται ένα πολύπλοκο πλέγμα από γραφεία, διευθύνσεις, υπηρεσίες, τμήματα, γραμματείες, συμβούλους, εισηγητές, τεχνικούς και τεχνολόγους – όλα κάτω από αυστηρά ιεραρχημένα σχήματα.

Η γραφειοκρατία έτσι μετατρέπεται σε *όργανο μιας λογικής* που διαμορφώνει – και στη συνέχεια επιβάλλει – το σύνολο των προτύπων της ανθρώπινης ζωής, ιδιαίτερα στον εργασιακό χώρο. Αυτό το τελευταίο διευκολύνεται από το ότι η υλική διαδικασία της παραγωγής στηρίζεται στην αρχή της παγκοσμιοότητας της εργασίας. Είναι η λογική μιας κοινωνίας, που ανταμείβει τον καθένα σύμφωνα με τη θέση του στην κοινωνική ιεραρχία και όχι σύμφωνα με τις ανάγκες του. Αν κανείς έτσι ήθελε να καθορίσει την εξέλιξη του καπιταλιστικού κράτους τον τελευταίο μισό αιώνα και να δώσει τις συντεταγμένες αυτής της πορείας για το άμεσο μέλλον, θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την πολύ παραστατική έκφραση του Lenin που μιλάει για την ανάπτυξη του 'Κράτους Λεβιάθαν', το οποίο διαπερνά όλους τους πόρους της κοινωνίας³⁵. Η (σχεδόν ή σχετικά) αυτόνομη κρατική δράση δεν περιορίζεται στο χώρο ευθύνης της πολιτικής παρέμβασης. Αντίθετα, συνεχώς εξαπλώνεται και στον ιδιωτικό χώρο, σε σημείο που καθετί το οποίο αποβλέπει στη διατήρηση της συνοχής ενός κοινω-

νικού σχηματισμού, να αποτελεί κομμάτι ή ευθύνη του κράτους. Μ' αυτή την έννοια το κράτος θα πρέπει να θεωρείται σα μια ποιότητα που διεισδύει σε όλα τα επίπεδα, οποιουδήποτε κοινωνικού σχηματισμού³⁶.

Στις κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού με άλλα λόγια, η γραφειοκρατία δεν περιορίζεται απλώς στην εφαρμογή μιας οργανωτικής τεχνικής της εργασίας, που αντιστοιχεί σε μια σύμφυτη 'ορθολογικότητα του καπιταλισμού'. Προχωρεί στην άμεση άσκηση ελέγχου της διευρυνόμενης κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, της μονοπωλιακής εκμετάλλευσης, του οικονομικού σχεδιασμού, του στρατιωτικού λογιστικού, της κοινωνικοποίησης ή αναπαραγωγής των ιδεολογικών προτύπων του συστήματος. Επεκτείνεται σε όλες τις παρεμβατικές μεθοδεύσεις που υπονοεί η σύγχρονη έννοια του 'προνοιακού κράτους' και του 'κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού'.

Μετά την οικονομική κρίση του 1930, η γραφειοκρατική λογική με τη μορφή προνοιακών παρεμβάσεων δικτατορικού τύπου γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στην Κεντρική Ευρώπη και φτάνει στο αποκορύφωμά της με το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η μείωση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, που παρατηρείται σε πολλές δυτικές κοινωνίες μετά τον πόλεμο, βασίζεται πάνω στη φιλελεύθερη 'ουμανιστική αντίληψη', όπως είναι η άμεση προοδευτική φορολογία, οι υπηρεσίες υγείας, τα επιδόματα ανεργίας, οι έλεγχοι των τιμών, οι μερικές εθνικοποιήσεις υπηρεσιών κοινής ωφέλειας και άλλες παρόμοιες δραστηριότητες που διαμορφώνει το κλίμα και προσδιορίζει τα πλαίσια της γραφειοκρατικής δράσης. Αναπτύσσεται έτσι ένα εκτεταμένο και διαρκώς αναπτυσσόμενο γραφειοκρατικό πλέγμα κοινωνικών παρεμβάσεων, με τις οποίες η κρατική εξουσία εδραιώνεται σα μοναδική προστατευτική δύναμη του πολίτη και της αξιοπρέπειάς του.

Ένα μεγάλο κομμάτι της διανομής και της κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών μπαίνει κάτω από τον άμεσο έλεγχο του κράτους. Ο όγκος και η σύνθεση της κατανάλωσης παύουν να είναι αποτέλεσμα αυτόματων οικονομικών μηχανισμών και αφηρημένων ψυχολογικών διεργασιών. Ακόμη κι εκεί όπου λειτουργούν ανταγωνιστικά συστήματα αγοράς, η διαδικασία της κατανάλωσης διαμορφώνεται ύστερα από βαθιές ζυμώσεις που γίνονται σε προωθημένους οργανωτικούς μηχανισμούς, στους οποίους πρωτεύοντα ρόλο παίζουν εξειδικευμένα 'στελέχη της αγοράς'. Οι υπηρεσίες πώλησης, διαφήμισης, κοστολόγησης και εντόπισης νέων αγορών,

μετατρέπονται σε επιτελικά σημεία διευθυντικών αποφάσεων και συνεπούς κυριαρχίας.

Το ίδιο γίνεται και στον πολιτιστικό χώρο. Η κουλτούρα μετατρέπεται σε καταναλωτικό είδος. Η παραγωγή και η διάδοσή της έχει εξελιχθεί σε μια καλά οργανωμένη συλλογική δραστηριότητα, μονοπωλιακού συνήθως χαρακτήρα. Στον Τύπο, το βιβλίο, την τηλεόραση, το ραδιόφωνο, τον κινηματογράφο, την τέχνη, το θέατρο, το τραγούδι, τα σπορ, κυριαρχούν η συγκεντρωτική οργάνωση, οι ανώνυμες εταιρείες, τα μεγάλα συγκροτήματα και τα ενωμένα συνδικάτα. Το ίδιο και με την επιστημονική έρευνα, όπου το μεγαλύτερο μέρος της βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο μονοπωλιακών συγκροτημάτων ή κυβερνητικών οργάνων που συχνά ενεργούν για λογαριασμό της. Όλες οι διαδικασίες περνούν μέσα από το πρίσμα κυρίαρχων οικονομικών και πολιτικών σχέσεων. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες λοιπόν, πολύ σωστά ο ιστορικός φιλόσοφος θα επιστημάνει εδώ και αρκετές δεκαετίες ότι: *Από τη μεριά του υπαλλήλου, τόσο η επίσημη ιδεολογία της χώρας του όσο και το αν εργάζεται στο δημόσιο ή στον ιδιωτικό τομέα, έχει όλο και μικρότερη πρακτική σημασία γι' αυτόν*³⁷.

ΜΕΡΟΣ II

ΤΑΞΙΚΕΣ ΜΕΤΑΛΛΑΞΕΙΣ

Οι ταξικές παράμετροι του σύγχρονου οργανωτικού συστήματος

Η εξάπλωση της αυστηρά ιεραρχημένης και τυπικά νομο-κατεστημένης οργάνωσης συμβαδίζει με την παράλληλη επέκταση της υπαλληλικής διάταξης που επιβάλλει η μισθωτή εργασία. Γραφειοκρατία και μισθωτή εργασία, κοινωνική οργάνωση και μόνιμη υπαλληλία, είναι το επιστέγασμα της σύγχρονης καπιταλιστικής αγοράς. Οι περισσότεροι άνθρωποι σήμερα αμείβονται για την εργασία που προσφέρουν σε μικρά ή μεγάλα οργανωτικά συστήματα, με αντάλλαγμα το μισθό τους. Ο μισθός είναι το χρηματικό ποσό που πληρώνεται κάποιος για το χρόνο που δαπανά ως εργαζόμενος (μισθωτός) σε κάποια δημόσια υπηρεσία ή ιδιωτική επιχείρηση³⁸. Ο εργοδότης στην περίπτωση αυτή αποφασίζει για το πώς θα οργανωθεί η 'δανεισμένη' εργατική δύναμη και πώς θα

δαπανηθεί, ο 'πληρωμένος' χρόνος. Αυτός θα προσδιορίσει το έργο, θα κατανείμει την προσπάθεια και θα αξιολογήσει το αποτέλεσμα.

Ο μισθός διαφέρει από την αμοιβή που πληρώνεται σε κάποιον για την υπηρεσία που εκτελεί. Ο επαγγελματίας ή ο βιοτέχνης αμοιβεται ανάλογα με το έργο που προσφέρει. Το ύψος της αμοιβής μπορεί να υπολογιστεί ανάλογα με το χρόνο που έχει δαπανηθεί ή την προσπάθεια που έχει καταβληθεί για το συγκεκριμένο έργο ή την υπηρεσία. Οι πελάτες όμως, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, δεν πληρώνουν συνήθως αμοιβή ανάλογα με το χρόνο που τους έχει διατεθεί. Όταν πληρώνουμε τον οδοντογιάτρο για το σφράγισμα ενός δοντιού, δε μετράει ο χρόνος που δαπανήθηκε. Είναι το είδος της εξειδικευμένης εργασίας που δαπανήθηκε και το όφελος που προέκυψε αυτά που έχουν σημασία. Το ίδιο ισχύει και για το δικηγόρο, τον επιπλοποιό ή τον ηλεκτρολόγο.

Η διάκριση ανάμεσα σε 'εργοδότη' (τη διεύθυνση, την αρχή, το επιτελείο του επιχειρηματία που θέτει τους σκοπούς) και σε 'οργάνωση' (που παρέχει τα μέσα), εύκολα οδηγεί σε υπερβολική αισιοδοξία για τον έλεγχο, που θεωρητικά θα μπορούσε κανείς να ασκήσει πάνω στα μέσα — δηλαδή τη γραφειοκρατία. Απαλλαγμένη έτσι από ανεπιθύμητες επικαλύψεις και διαβρωτικές διεισδύσεις σε θέματα προσδιορισμού σκοπών, η γραφειοκρατική ρύθμιση εμφανίζεται "σαν ένας από τους πιο δημιουργικούς θεσμούς που εφεύρε ποτέ ο άνθρωπος"³⁹. Κάτω απ' αυτή τη λογική, εύκολα διατυπώνεται μια πολύ γενική και σχετικά ουδέτερη έννοια του όρου. Έτσι, δεν είναι λίγοι αυτοί που θα ταυτίσουν τη γραφειοκρατία με κάποιο αυξημένο βαθμό τυπικότητας (αντικειμενικότητας) κατά τον προσδιορισμό κανόνων και διαδικασιών που διέπουν την κάθε κοινωνική οργάνωση. Στη γραφειοκρατία τότε αποδίδεται μια τελείως μηχανική έννοια, και ταυτόχρονα προστατευτική γι' αυτό σημασία, που ωστόσο δεν έχει και πολλή σχέση με την οργανωτική πραγματικότητα που ισχύει στις σύγχρονες κοινωνίες⁴⁰. Η ιδιαιτερότητα της γραφειοκρατικής πρακτικής σε τέτοιες περιπτώσεις χάνεται στον προσδιορισμό των ρόλων, των δομών και των ιεραρχικών σχέσεων. Εύκολα τότε συγχέεται το 'ομαλό' με το 'άνωμαλο', το 'κανονικό' με το 'ακανόνιστο', το 'υγιές' με το 'άρρωστο'. Τα διάφορα δυσλειτουργικά φαινόμενα που ανακύπτουν, αντιμετωπίζονται στο επίπεδο της προσαρμογής των λειτουργιών και της κοινωνικοποίησης των ρόλων.

Στην εξέλιξή τους οι γραφειοκρατίες, με την πλατιά έννοια του

όρου, δεν παραμένουν απλοί εντολοδόχοι της εξουσίας. Δεν πρόκειται για συρρικνωμένη γραφειακή ουσία, η παρουσία της οποίας αποτυπώνεται σε κάποια αποστεωμένη, ωχρή καρικατούρα ανθρώπων πίσω από γκισέ, θυρίδες και γραφεία. Αντίθετα, δε λείπουν οι περιπτώσεις, όπου οι γραφειοκρατικές οργανώσεις μετατρέπονται σε αυτόνομες, εξουσιαστικές συσπειρώσεις, σε ανεξάρτητες και αυτούσιες μήτρες πολιτικο-κοινωνικών μορφωμάτων. Κάτω από ορισμένες συνθήκες είναι σε θέση να μετασχηματίζονται και να κατευθύνουν τις υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις. Μπορούν να οριοθετούν και να παράγουν αντιφάσεις με δική τους ευθύνη και για δικό τους λογαριασμό. Πρόκειται για *αμφίσημα επιτελεία* διαχείρισης και ελέγχου, για *ημιαυτόνομους μηχανισμούς* διεύθυνσης και καταστολής. Αναφέρονται σε αυστηρά ιεραρχημένες συνθέσεις, σε συστηματοποιημένες λειτουργικότητες, με σχολαστικότητα οριοθετημένες αρμοδιότητες και συνεπώς σε συστήματα ελεγχόμενης συμπεριφοράς. Αφορούν κλιμακώσεις με αυστηρό καταμερισμό υπευθυνοτήτων, που μειώνονται στο βαθμό που ολισθαίνουμε στη σκάλα της ιεραρχίας. Τέλος, πρόκειται για κοινωνικές διευθετήσεις, κατά τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωποι ένας *ιθύνων μηχανισμός* από τη μια μεριά και μια *μάζα εκτελεστών* από την άλλη, που ενώ θεωρητικά σχηματίζουν τη 'βάση του', "στην πραγματικότητα βρίσκονται έξω από αυτήν"⁴⁴.

Οι ατομικές και ομαδικές συνάψεις της οργανωτικής ιεράρχησης

Θα μπορούσε στο σημείο αυτό να ισχυριστεί κανείς ότι η παρακολούθηση της διαπάλης των τάξεων σε ορισμένα κομβικά σημεία σύγκρουσης, θα αρκούσε για να διαφωτιστεί με ενάργεια ο πολιτικός εξουσιασμός (το πολιτικό παιχνίδι), χωρίς αναδρομή στο κρατικό επιφαινόμενο. Αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται ουσιαστικά από το ότι – αντίθετα με άλλους τρόπους παραγωγής – "οι ταξικές σχέσεις αναπαράγονται ακόμα μέσω της διαδικασίας αξιοποίησης του κεφαλαίου και χωρίς εξωτερικές άμεσες επεμβάσεις"⁴⁷. Η αστική όμφως τάξη, ως τάξη με την παλιά έννοια του όρου, δεν κυβερνά η ίδια. Απλώς οικειοποιείται τα πλεονεκτήματα μιας ορισμένης παραγωγικής ρύθμισης, ενώ ταυτόχρονα γίνεται αποδέκτης των βλαβερών συνεπειών της *ανεξέλεγκτης πλεονεξίας της*.

Η 'ειδικοποίηση' και συνεπώς ο κατακερματισμός του κρατικού μηχανισμού δεν επιτείνει απλώς το διαχωρισμό των παραγωγών από τους κατόχους των μέσων παραγωγής.

Επιπλέον, η αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων πραγματοποιείται με τρόπο 'πολεμικό', μέσα δηλαδή από διαρκείς κρίσεις. Έτσι, χρειάζεται μια κοινωνική ομάδα τοποθετημένη πάνω από τάξεις, εκτός συναγωνισμού, ώστε να έχει τη δυνατότητα να καταστέλλει τις πιθανές αντιστάσεις, που προέρχονται όχι μόνο από την εργατική τάξη, αλλά και από μεμονωμένους καπιταλιστές ή μερίδες της αστικής τάξης. Μ' αυτό τον τρόπο εξουδετερώνονται ή μετριάζονται τα εμπόδια που σχετίζονται με τις κρίσεις στη διαδικασία αναπαραγωγής.

Η γραφειοκρατία γίνεται κυρίαρχη έννοια στην παραγωγική διαδικασία και γενικότερα στις κοινωνικές σχέσεις. Από μια άποψη ξεπερνάει σε σημασία και αυτή ακόμα την εργασία. Υπάρχουν σφαίρες δραστηριότητας, με κυρίαρχη τη σφαίρα της πολιτικής, όπου η γραφειοκρατία αγγίζει το άτομο από όλες τις πλευρές. Το εμπλέκει σε μακρο-κοινωνικές σχέσεις πάνω και πέρα από την ιδιωτική σφαίρα. Και στο ποσοστό που εμπλέκεται σε γραφειοκρατικές διαδικασίες, στενεύουν και τα περιθώρια της προσωπικής του ζωής. Στη βιογραφία της συντριπτικής πλειοψηφίας των ανθρώπων αυτή η εμπλοκή αρχίζει από πολύ νωρίς, από την εγγραφή τους ακόμη στα μητρώα του Δήμου ή της Κοινότητας, στο νηπιαγωγείο ή την πρώτη τάξη του δημοτικού σχολείου.

Στο χώρο της εργασίας του το άτομο εμφανίζεται ως *επενεργούν στοιχείο*, με την έννοια ότι 'επενεργεί θετικά πάνω σε κάτι' ή 'διαχειρίζεται κάτι'. Στην επαφή και στη σχέση του με τη γραφειοκρατία, το πράγμα διαφέρει. Εδώ το άτομο καταλήγει να είναι το *ενεργούμενο*. Είναι αυτό που κάποιος άλλος του κάνει κάτι. Το άτομο εμπλέκεται στη γραφειοκρατική οργάνωση παθητικά. Συνεπώς, στην επαφή του με τη γραφειοκρατία ως φορέας εντολών και ελέγχου, διακυβεύονται περισσότερα πράγματα από ό,τι στο χώρο της εργασίας του ως χειριστής ή κατασκευαστής. Από μια άποψη, αυτό ίσως ακούγεται παράξενα. Το άτομο μπορεί να έχει πολύ περισσότερες ευκαιρίες να επηρεάσει τη γραφειοκρατία με την οποία έρχεται σε επαφή, απ' ό,τι στις συνθήκες κάτω από τις οποίες είναι υποχρεωμένο να εργάζεται. Το αίσθημα όμως της παθητικότητας και της αδυναμίας είναι μεγαλύτερο στην περίπτωση που θα θελήσει ν' αντιμετωπίσει τη γραφειοκρατία απ' ό,τι στην περίπτωση παρέμβασης στην παραγωγική διαδικασία. Και αυτό για δύο κυρίως λόγους:

Πρώτον, υπάρχουν πολλά σημεία επαφής ανάμεσα στο άτομο και τη γραφειοκρατία, σε αντίθεση με το ένα σημείο επαφής στη σχέση του ατόμου με την τεχνική παραγωγή. Οι πιο πολλοί άνθρωποι δουλεύουν συνήθως σ' ένα συγκεκριμένο χώρο. Επίσης, οι σχέσεις και οι επαφές του ατόμου με την τεχνική παραγωγή, τείνουν να συγκεντρωθούν σε ένα πολύ συγκεκριμένο σημείο των επαφών του με ολόκληρη την κοινωνική του ζωή. Από την άλλη όμως μεριά, το άτομο έρχεται σε επαφή με μια σειρά από γραφειοκρατίες (υπηρεσίες, φορείς, γραφεία κλπ). Σε κάθε του βήμα φαίνεται να εμπλέκεται σε ή να χρησιμοποιείται από κάποια γραφειοκρατία. "Η γραφειοκρατία φαίνεται να περικυκλώνει το άτομο απ' όλες τις μεριές, με τρόπο πολύ πιο ασφυκτικό απ' ό,τι η τεχνολογική παραγωγή. Αυτή η περικύκλωση που νιώθει, μπορεί εύκολα να μετατραπεί σ' ένα φοβερό συναίσθημα καταπίεσης και πολιορκίας"⁴⁸. Το ίδιο το σύστημα, μ' αυτό τον τρόπο, σφυρηλατεί το πρότυπο του ανθρώπου: *Homo obediens* (τον άνθρωπο της υποταγής), ένα είδος ανθρώπου που καλλιεργείται από και μέσα στη μονοκεντρικά κατευθυνόμενη και ιεραρχικά διατεταγμένη οργάνωση.

Δεύτερον, στην επαφή του με την κάθε είδους γραφειοκρατία, το άτομο τυπικά έχει να κάνει με έναν αφηρημένο διοικητικό μηχανισμό και έναν καθολικό κώδικα συμπεριφοράς. Οι γραφειοκρατικές οργανώσεις με τις οποίες έρχεται σε επαφή είναι διαφορετικές από το λίγο πολύ γνώριμο προσωπικό του περιβάλλον. Η αντιμετώπιση λοιπόν της γραφειοκρατίας είναι μια εμπειρία του μικρού ανίσχυρου ανθρώπου μπροστά στη μεγάλη απρόσωπη μηχανή. Πρόκειται για μια άνιση αντιπαράθεση, που αυξάνει την προσωπική μοναξιά και ταυτόχρονα μειώνει τη συλλογική αντίληψη του σκοπού και του έργου.

Και κάτι ακόμα. Με τον καιρό αναπτύσσεται μια αποφασιστική δυσαρμονία (δυσλειτουργική αντινομία) ανάμεσα στους σκοπούς και τη στάση του γραφειοκρατικού προσωπικού, από τη μια μεριά και των 'πελατών' τους, της γραφειοκρατικής οργάνωσης, από την άλλη. Προκύπτει τότε πρόβλημα νομιμότητας των πράξεων. Αυτή η δυσαρμονία ή αντινομία γίνεται εμφανέστερη, αν συγκρίνουμε έναν οποιοδήποτε γραφειοκρατικό φορέα ρουτίνας με τη διεύθυνση της τεχνολογικής παραγωγής. Ενώ η διεύθυνση στην τεχνολογική παραγωγή χρησιμοποιεί κατά καιρούς ουσιαστικά μέτρα που νομιμοποιούν τις ενέργειές της, οι φορείς της γραφειοκρατικής οργάνωσης καταφεύγουν σε διοικητικά έως προπαγανδιστικά μέτρα, προκειμένου να 'νομιμοποιήσουν' κάθε φορά τις πρά-

Ξεις τους και να δικαιολογήσουν την ύπαρξή τους. Στις δημοκρατικές κοινωνίες ένα μεγάλο μέρος αυτής της προπαγανδιστικής προσπάθειας κατευθύνεται προς την κοινή γνώμη. Η προπαγάνδα απευθύνεται κυρίως στις κυρίαρχες ομάδες λήψης αποφάσεων ή σε ανταγωνιστικές εστίες μέσα στην ίδια τη γραφειοκρατία⁴⁹.

Όλα στο τέλος μοιάζουν με *οργουελιανό εφιάλτη*. Ο περιορισμός της διοικητικής διευθέτησης στις τεχνικές διαστάσεις μιας *συστημικής μετάγλωσσας* συνοδεύεται από μια λειτουργική θεώρηση της εργασιακής διαδικασίας. Αυτό έχει ως συνέπεια τον περιορισμό της οργανωτικής παρέμβασης στο χώρο των εργασιακών μόνο σχέσεων της επιχείρησης, του εργοστασίου ή του γραφείου. Μια σειρά από εργασιακούς (μακρο) παράγοντες, που πρακτικά επηρεάζουν την ιδεατή εικόνα του εργαζόμενου γι' αυτό που κάνει (η αναγκαιότητα της δουλειάς, η απόλαυση που στερείται, οι ανεκπλήρωτες προσδοκίες του κ.τ.λ.), αγνοούνται συστηματικά ή μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα.

Ερμηνεύοντας δηλαδή τις στάσεις των εργαζόμενων σαν απλές αντιδράσεις σε οργανωτικές τακτικές και τις οργανωτικές διευθετήσεις σαν τεχνικές ή οικονομικές επιταγές στο χώρο παραγωγής, καταλήγουμε να υποτιμούμε τους εξωεργασιακούς παράγοντες. Συχνά δεν υπολογίζουμε όσο θά έπρεπε τις γενικότερες συνθήκες της περιρρέουσας ηθικής τάξης ('άρχουσα ιδεολογία' ή 'πολιτική ηγεμονία'), που επηρεάζουν τις οργανωτικές διευθετήσεις.

Η υπερδιόγκωση επιμέρους τεχνικών προβλημάτων της οργάνωσης, δημιουργεί κινδύνους υποβάθμισης των γενικότερων συνθηκών που προάγουν και αναπαράγουν τη γραφειοκρατική οργάνωση. Οι κίνδυνοι αυτοί μάλιστα αυξάνονται, όταν η τεχνολογία και η οργανωτική υποδομή που τη συνοδεύουν, θεωρούνται παράγοντες και μεθοδεύσεις ουδέτερες, μέσα στη γενικότερη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Μ' αυτό τον τρόπο η γραφειοκρατία εμφανίζεται σαν αναπόφευκτη οργανωτική υποδομή και μεθόδευση της σύγχρονης τεχνολογίας. Οι ιεραρχημένες σχέσεις, ο έντονος κατακερματισμός των έργων και η αλλοτρίωση, που συνοδεύουν κάθε γραφειοκρατούμενη διαμεσολάβηση, εμφανίζονται σαν αποτέλεσμα ενός επιτακτικού ορθολογισμού, τον οποίο απαιτεί η οικονομική ανάπτυξη στα πλαίσια της εκβιομηχάνισης.

Τα νέα μισθωτά στρώματα

Οι οικονομικές ανισότητες και οι κοινωνικές αντιπαλότητες που αναπτύσσονται σε όλα τα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων, φαίνεται να μην έχουν καμιά σχέση με τους ιδιαίτερους στόχους της κάθε οργάνωσης. Αιτίες ανισότητας και αντιπαράθεσης εμφανίζονται ξεκομμένα και ανεξάρτητα από τις δυνάμεις που ελέγχουν τις οργανώσεις και καθορίζουν τους σκοπούς τους. Πολλά τότε αίτια των δυσλειτουργιών που προκύπτουν σε επίπεδο κοινωνικού συστήματος, αναζητούνται στις επιπτώσεις των νέων τεχνολογιών. Τέτοιες δυσλειτουργίες θεωρούνται εγγενείς στο σύστημα, ανεξάρτητες δηλαδή από τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν. Αυτή η στενή τεχνική, σχεδόν ιδιοτυπική, θεώρηση των οργανωτικών προβλημάτων, έχει μια σειρά από επιπτώσεις στις μορφές του κοινωνικού ελέγχου, στην παραγωγή των κυρίαρχων ιδεολογημάτων και στο περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης των ατόμων. Πάνω απ' όλα όμως καταλήγει, είτε σε 'ζωολογία' των μηχανών, είτε σε 'μηχανολογία' των ζωντανών οργανισμών.

Τα υποψήφια μέλη της κοινότητας χειραγωγούνται για να περάσουν στην παραγωγή, κάτω από συνθήκες που γενικά θεωρούνται ορθολογικές και σε μεγάλο βαθμό αναπόφευκτες. Οι διεκδικήσεις τους αρθρώνονται ανάλογα και εμφανίζονται μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια. Οι προσδοκίες τους προσανατολίζονται προς ορισμένες κατευθύνσεις. Η συμπεριφορά τους περιορίζεται και ελέγχεται από τις δυνατότητες μιας λογικής που επιβάλλει η τεχνολογική αντίληψη. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες υπάρχει η τάση, τα δεινά που συσσωρεύονται, να αποδίδονται στην ίδια τη φύση της τεχνολογίας και όχι στους *ιδιαίτερους σκοπούς* που η τεχνολογία καλείται να εξυπηρετήσει. Το αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να υποτιμώνται οι *συνθήκες εκμετάλλευσης*, μέσα στις οποίες οι εργαζόμενοι είναι αναγκασμένοι να ζουν και να παράγουν.

Μέσα απ' αυτό το πρίσμα λοιπόν, η αντιπαλότητα ανάμεσα σε διευθυντές και διευθυνόμενους, το κυνήγι του κέρδους, η σύγκρουση ανάμεσα στο κεφάλαιο και τον εργάτη, η 'επιστημονική διεύθυνση' της παραγωγής, ο κατακερματισμός της εργασίας, με τη μορφή του 'τεύλορισμού' ή του 'φορντισμού', καθώς και η αλλοτρίωση του εργαζόμενου που ακολουθεί, φαίνεται να μην έχουν την πηγή τους και να μην εξαρτώνται από τον αδυσώπητο ανταγωνισμό που εξαπολύουν οι ανεξέλεκτες δυνάμεις της αγοράς και η αποξένωση του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Ημερομίσθιοι εργάτες ωθούνται έτσι να θεωρούν τη δουλειά τους, στην

καλύτερη περίπτωση, σαν κύρια πηγή εισοδήματος που θα τους επιτρέψει να επιβιώσουν. Αναπτύσσεται μ' αυτόν τον τρόπο μια εργαλειακή σχέση ανάμεσα στο άτομο και την οργάνωση, που αναπαράγει ανενόχλητα και σχεδόν νομοτελειακά, την εξάρτηση του εργαζόμενου από την παραγωγική μηχανή.

Ένας τέτοιος όμως εργαλειακός προσανατολισμός προς την εργασία δεν πηγάζει αναγκαστικά από την τεχνολογία, αλλά από τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούν στην αγορά. Αποφασιστικό ρόλο παίζουν οι καπιταλιστικές ανάγκες των ανθρώπων με ανίσχυρη διαπραγματευτική θέση στην αγορά, ανάγκες που τους καθιστούν ανήμπορους να απαιτήσουν μια καλά αμειβόμενη και ασφαλή εργασία. Εξίσου ένοχες είναι και οι συμβολαιακές υποχρεώσεις του ημερομίσθιου εργάτη που τον εξαναγκάζουν να θεωρεί την εργασία του σαν τη μοναδική πηγή ασφαλούς εισοδήματος⁵⁰.

Μέσα σε τέτοια εργασιακά πλαίσια, ακόμη και το αίτημα της συμμετοχής των εργαζομένων στη διεύθυνση της επιχείρησης, με τον τρόπο που διατυπώνεται και διεκδικείται, καταλήγει στη νομιμοποίηση του υπάρχοντος συστήματος παραγωγής. Πρόκειται για μεθόδευση που μετατρέπει τη 'δύναμη' σε 'εξουσία' και την πρόθεση σε προοπτική. Η συμμετοχή καταγράφεται σα δικαίωμα των εργαζομένων να παίρνουν συλλογικά μέρος σε αποφάσεις που σχετίζονται με την οικονομική και επαγγελματική τους κατάσταση. Παράλληλα όμως υποστηρίζεται πως "καμιά βιομηχανική κοινωνία δε θα μπορέσει μακροχρόνια να διατηρήσει τη δημοκρατική της μορφή, αν ο γραφειοκρατικός τομέας δε στηριχθεί στην συναίνεση των εργαζόμενων"⁵¹. Η συμμετοχή συνεπώς του εργάτη στη διεύθυνση της επιχείρησης, όπου και όταν επιτρέπεται, θεωρείται περισσότερο σαν απαραίτητη πολιτική τακτική, σα μεθόδευση, για τη βελτίωση του υπάρχοντος συστήματος. Δεν αμφισβητούνται οι σκοποί της παραγωγής και η φύση της κοινωνικής οργάνωσης. Συγχέονται έτσι οι σκοποί των φορέων που χρησιμοποιούν τη γραφειοκρατική οργάνωση, με την ιεραρχία στην οργανωτική δομή της μισθωτής εργασίας.

Ένα μεγάλο μέρος όμως αυτής της σύγχυσης πηγάζει από το γεγονός, ότι οι επαγγελματικές δομές και τα όριά τους στις μέρες μας δύσκολα μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια. Η 'επαγγελματική σαλάτα', με την έκφραση του ριζοσπάστη της κοινωνιολογίας C. Wright Mills, συμπεριλαμβάνει μια μεγάλη ποικιλία από 'μισθωτούς', που κυμαίνεται από τους ταχυδρομικούς υπαλλήλους ως τα ανώτερα στελέχη των επιχειρήσεων, από τους εργοδηγούς ως τους νοσοκομειακούς γιατρούς και από τους χειρι-

στές των ηλεκτρονικών υπολογιστών ως τους υπουργούς. Θεωρητικά, η μεσαία τάξη πρέπει να βρίσκεται κάπου ανάμεσα στις δύο άλλες παραδοσιακές τάξεις, δηλαδή την 'ανώτερη' και την 'κατώτερη'. Αυτό όμως είναι κάτι τελείως θεωρητικό και απροσδιόριστο. Δύσκολα προσδιορίζονται με ακρίβεια, ποια είναι τα ανώτερα και ποια τα κατώτερα όρια των μισθωτών. Πότε δηλαδή οι μισθωτοί αρχίζουν να περνούν στα όρια των ανώτερων στρωμάτων, της λεγόμενης άρχουσας τάξης, πότε εξακολουθούν να παραμένουν στα ενδιάμεσα στρώματα και πότε διολισθαίνουν στην 'εργατική τάξη'.

Τα πράγματα μάλιστα δυσκολεύουν ακόμη περισσότερο, όταν κανείς τυχαίνει να μην είναι οπαδός της βεμπεριανής θεωρίας του 'κοινωνικού κύρους', αλλά οπαδός της μαρξιστικής θεωρίας, της 'πολιτικής οικονομίας των τάξεων'. Από άποψη κοινωνικού γοήτρου και εισοδήματος, είναι βέβαια δυνατόν πολλοί μισθωτοί να τοποθετηθούν κάπου ανάμεσα στους πολύ πλούσιους και τους πολύ φτωχούς, στα ενδιάμεσα δηλαδή της κοινωνικής κλίμακας. Από την άποψη όμως της μαρξικής θεωρίας της πάλης των τάξεων, ένα τέτοιο κοινωνικό σύνολο, όπως γενικά είναι ή 'μεσαία τάξη', θα πρέπει να θεωρείται τελείως ρευστό και σχεδόν ανύπαρκτο. Συνεπώς, με οποιοδήποτε κριτήριο, δύσκολα κανείς μπορεί να αφήσει ήσυχο το πλήθος των μισθωτών να κινείται σε ένα χώρο ανάμεσα στις δυο άλλες κοινωνικές τάξεις. Ιδιαίτερα, στα πλαίσια της θεωρίας της πάλης των τάξεων, είτε η 'πάλη' προσδιορίζεται με καθαρά μαρξιστικούς όρους, είτε με άλλους μεσοβέζικους τρόπους, μια τέτοια ενδιάμεση κοινωνική κατάσταση δύσκολα δικαιολογείται αλλά και δυσκολότερα εξαφανίζεται.

Με βάση λοιπόν αυτές τις πρώτες επισημάνσεις, εύκολα μπορεί κανείς να διακρίνει δύο βασικές απόψεις γύρω από τη λεγόμενη 'νέα μεσαία τάξη' των μισθωτών, των κατ' ευφημισμών 'λευκών κολάρων'. Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, η νέα αυτή μεσαία τάξη αποτελεί στην πραγματικότητα εκφυλιστική κατάληξη της παλιάς κεφαλαιοκρατικής ή αστικής τάξης, δηλαδή της κυρίαρχης τάξης. Κι απ' αυτή την άποψη η νέα μεσαία τάξη μπορεί να θεωρηθεί μέρος της άρχουσας τάξης⁵². Αυτή η εξήγηση για την ιδιαίτερη κοινωνική θέση που κατέχουν οι μισθωτοί υπάλληλοι, στηρίζεται στο γεγονός ότι τα εργασιακά τους καθήκοντα υπήρξαν κάποτε επιχειρησιακά καθήκοντα. Ιστορικά, όμως, οι περισσότερες υπαλληλικές απασχολήσεις στη βιομηχανία, το εμπόριο και το δημόσιο, διέφεραν από τις ηγετικές θέσεις στους αντίστοιχους αυτούς χώρους. Δομικά, χαρακτηρίζονται από την άσκηση δοτικής

εξουσίας, δοτής δηλαδή από τα πραγματικά κέντρα της επιχειρηματικής και της κρατικής εξουσίας.

Σύμφωνα με τη *δεύτερη* άποψη, η νέα μεσαία τάξη δεν αποτελεί ούτε εκφυλιστική κατάληξη ούτε με οποιοδήποτε τρόπο προέκταση της άρχουσας τάξης. Αν όσοι ανήκουν σ' αυτή την τάξη, πρέπει οπωσδήποτε κάπου να τοποθετηθούν, η θέση τους είναι κοντά στην εργατική τάξη. Θα πει για παράδειγμα ο C. Wright Mills: "Αντικειμενικά... η δομική θέση της μεγάλης μάζας των λευκών κολλάρων πλησιάζει όλο και περισσότερο προς τον ημερομίσθιο εργάτη. Και οι δύο αυτές κατηγορίες εργαζομένων στερούνται φυσικά ιδιοκτησίας, ενώ τα εισοδήματά τους πλησιάζουν όλο και περισσότερο. Όλοι οι παράγοντες που προσδιορίζουν τη θέση γοήτρου και που έκαναν τους λευκογιακάδες να ξεχωρίζουν από τους ημερομίσθιους εργάτες, σήμερα συνεχώς υποχωρούν"⁵³. Και θα προσθέσει ο Geiger: "... από την πλευρά της ταξικής δομής, με τη 'μαρξιστική' σημασία του όρου, ο μισθωτός υπάλληλος βρίσκεται αναμφίβολα πλησιέστερα προς τον εργάτη, από οποιονδήποτε άλλο στη σύγχρονη κοινωνία"⁵⁴.

Και οι δύο αυτές αντιθετικές μεταξύ τους θεωρίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ορθές, υπό ορισμένες βέβαια προϋποθέσεις. Από τη μια μεριά, η θεωρία που υποστηρίζει ότι οι μισθωτοί υπάλληλοι ασκούν *δοτή* εξουσία και επομένως αποτελούν μέρος της άρχουσας τάξης, δεν εννοεί τον κλητήρα της τράπεζας ή την πωλήτρια του πολυκαταστήματος ή ακόμη και τον εξειδικευμένο εργάτη στο εργοστάσιο χαρτοποιίας, που καταγράφονται βέβαια ως μισθωτοί υπάλληλοι. Από την άλλη μεριά, η θεωρία που ισχυρίζεται ότι οι μισθωτοί υπάλληλοι πλησιάζουν, αν δεν ταυτίζονται με την εργατική τάξη, δεν εννοεί ασφαλώς τα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων ή του κρατικού μηχανισμού, ούτε τους ελεύθερους επαγγελματίες που μισθώνουν τις υπηρεσίες τους έναντι υψηλών αμοιβών σε μόνιμη βάση.

Οι διαφορές συνεπώς ανάμεσα στις δύο θεωρίες δεν είναι απλώς θέμα ορισμού. Είναι θέμα ουσίας. Γι' αυτό δεν έχει έννοια να ρωτάμε 'ποια από τις δύο θεωρίες δίνει πειστικότερες απαντήσεις για τη φύση της νέας μεσαίας τάξης;' Το ερώτημα μπαίνει διαφορετικά: 'Υπάρχει άραγε κάποιο κριτήριο που θα μας επέτρεπε να διακρίνουμε ανάμεσα σε μερίδες ή στρώματα της νέας μεσαίας τάξης, για τα οποία ισχύει η μία θεωρία ενώ για τα υπόλοιπα ισχύει η άλλη θεωρία;' Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι θετική και δίνει τη λύση στο ευρύτερο πρόβλημα των επιπτώσεων της ταξικής πάλης στο σύνολο της κοινωνίας. Κριτήριο είναι η

σύνθεση της γραφειοκρατικής οργάνωσης και οι ρόλοι που παίζονται από τα μέλη της μέσα σ' αυτή. Είναι δυνατόν να διακρίνουμε τους μισθωτούς σ' εκείνους που κατέχουν θέσεις σε γραφειοκρατικές ιεραρχίες, από τη μια μεριά και σ' εκείνους που δεν κατέχουν τέτοιες θέσεις, από την άλλη. Οι μισθωτές θέσεις του ταχυδρομικού υπαλλήλου, του λογιστή και φυσικά του ανώτερου διευθυντικού στελέχους, αποτελούν σκαλιά στην κλίμακα ιεραρχίας των διαφόρων γραφειοκρατικών οργανώσεων. Αντίθετα, οι μισθωτές θέσεις της πωλήτριας, του τεχνίτη της βιοτεχνίας, του σερβιτόρου, δεν αποτελούν μέρος μιας παρόμοιας ιεραρχίας.

Στις γραφειοκρατικές ιεραρχίες υπάρχουν εμπόδια, που μπορεί να αποδειχθούν απροσπέλαστα για όσους αρχίζουν από πολύ χαμηλά και θέλουν να ανεβούν. Οι μισθωτοί εξάλλου, που βρίσκονται εκτός γραφειοκρατικής ιεραρχίας, μπορεί να κερδίζουν περισσότερα απ' αυτούς που εργάζονται μέσα σ' αυτές. Διαφορές ωστόσο αυτής της μορφής, δεν έχουν καμιά σχέση με τη διάκριση που επισημαίνεται εδώ, διάκριση δηλαδή ανάμεσα σε 'γραφειοκράτες' και σε εργάτες που συνήθως ονομάζουμε 'λευκογιοακάδες'. Υπάρχουν μ' άλλα λόγια, τμήματα ή μερίδες της 'νέας μεσαίας τάξης', που από την άποψη της θεωρίας της πάλης των τάξεων, πλησιάζουν, αν δεν ταυτίζονται με, τους βιομηχανικούς εργάτες. Τα τμήματα αυτά ή οι μερίδες, αποτελούνται από μισθωτούς υπαλλήλους που ασχολούνται στον τριτογενή κυρίως τομέα, τη βιομηχανία, τα διάφορα καταστήματα λιανικής πώλησης, τα εστιατόρια, τους κινηματογράφους, τις εμπορικές επιχειρήσεις, καθώς κι απ' αυτούς που εργάζονται ως εξειδικευμένοι εργάτες ή επιστάτες κι έχουν αποκτήσει υπαλληλική ιδιότητα.

Αν και δύσκολα μπορεί κανείς να προσδιορίσει τον ακριβή αριθμό αυτών των κατηγοριών, χονδρικά ωστόσο από τις ενδείξεις που υπάρχουν μπορούμε να υπολογίσουμε ότι δεν ξεπερνούν το 1/3 περίπου του συνόλου της 'νέας μεσαίας τάξης'. Τίποτε δεν αποκλείει, ή μάλλον όλα επιβεβαιώνουν, ότι στο μέλλον οι κατηγορίες αυτές των εργαζομένων μάλλον θα αυξάνονται παρά θα ελαττώνονται. Σ' αυτό συντελεί η εισαγωγή των αυτοματοποιημένων μηχανών γραφείου, η 'εκμηχάνιση της γραφειοκρατίας', που τείνει να μειώσει τον αριθμό των υπαλλήλων-γραφειοκρατών, ενώ αυξάνει τις ανάγκες σε μισθωτούς-τεχνικούς γραφείου.

Ορισμένες κατηγορίες εργατών που συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία των 'λευκογιοακάδων', απολαμβάνουν μεγαλύτερο εισόδημα και σχετικά υψηλότερο βαθμό κοινωνικού γοήτρου απ' ό,τι οι βιομηχανικοί εργάτες. Η ταξική τους κατάσταση ωστόσο, εμ-

φανίζεται αρκετά οριακή, ώστε να περιμένει κανείς να ενεργούν με τον ίδιο περίπου τρόπο μ' αυτούς. Γι' αυτό, τόσο το συνδικαλιστικό κίνημα, όσο και τα ριζοσπαστικά κόμματα ή κινήματα έχουν περισσότερη επιτυχία, όταν απευθύνονται σ' αυτά ακριβώς τα στρώματα, των 'χαρτογιακάδων'.

Τα στρώματα των παραδοσιακών γραφειοκρατών από την άλλη μεριά μοιράζονται, μ' έναν ατελέστερο όμως τρόπο, μερικά από τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης τάξης. Αν και οι περισσότεροι απ' αυτούς κερδίζουν λιγότερα απ' όσα οι 'λευκογιακάδες' ή λιγότερα ακόμη κι από τους βιομηχανικούς εργάτες ορισμένων κλάδων ή ειδικοτήτων, δεν παύουν ωστόσο να συμμετέχουν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στους μηχανισμούς άσκησης της εξουσίας. Παίρνουν συνεπώς θέση αντικριστά και όχι μέσα στην εργατική τάξη. Το φαινομενικά ανεξήγητο γεγονός, ότι δηλαδή πολλοί μισθωτοί υπάλληλοι συχνά ταυτίζονται με τα συμφέροντα, τη στάση και το ύφος που χαρακτηρίζει τα υψηλότερα στρώματα, θα πρέπει να ερμηνευτεί στο φως αυτών των παρατηρήσεων.

Για τους παραδοσιακούς γραφειοκράτες, η υπέρτατη κοινωνική πραγματικότητα είναι η σταδιοδρομία τους. Η φύση της απασχόλησής τους, τουλάχιστον στη θεωρία, τους επιτρέπει τον άμεσο σύνδεσμο ανάμεσα στον καθένα από αυτούς χωριστά και τα υψηλότερα απ' αυτούς κέντρα εξουσίας. Έτσι, αν και θα ήταν σφάλμα να δώσουμε στους γραφειοκράτες τη θέση της κυρίαρχης τάξης, δεν παύουν ωστόσο να αποτελούν μέρος αυτής της τάξης. Απ' αυτή την άποψη, περιμένει κανείς σε κάθε κοινωνική ή πολιτική αντιδικία ή σύγκρουση, να ενεργούν με ανάλογο τρόπο⁵⁵.

Συμπέρασμα

Οι περισσότερες έρευνες πάνω στις νέες αντιλήψεις για την οργάνωση και τις εργασιακές σχέσεις, αποφεύγουν να μιλήσουν ξεκάθαρα για την ακατάσχετη διάχυση των διευθυντικών ολιγαρχιών και την αλματώδη επέκταση των θεσμοθετημένων συστημάτων μισθωτής ιεράρχησης. Όταν εκδηλώνουν κριτική διάθεση αναφέρουν συνήθως διοικητικές ανεπάρκειες ή οργανωτικές δυσλειτουργίες και αποσιωπούν ή παραβλέπουν τις ταξικές αντιπαραθέσεις που συχνά βρίσκονται πίσω απ' αυτές τις ανεπάρκειες. Συχνά υποκρύπτουν την τάση μιας μεροληπτικής προσέγγισης προς όφελος ορισμένων ομάδων ή συμφερόντων, ιδιαίτερα αυτών

της διεύθυνσης και όσων συνδιαλέγονται μαζί της⁵⁶. Αποσπούν την προσοχή μας από τις πραγματικές πηγές ισχύος των οργανωμένων συμφερόντων και της οικονομικής, τεχνολογικής και πολιτικής δυναμικής του ευρύτερου κοινωνικού συστήματος. Περιορίζουν ή αγνοούν μ' αυτόν τον τρόπο τον ευρύτερο *αντίκτυπο των κυρίαρχων διευθυντικών συστημάτων πάνω στη μορφή και τη φύση της κοινωνικής αντιπαράθεσης*. Οι ίδιες οι έννοιες του ελέγχου, της διευθέτησης ή της συναίνεσης στις εργασιακές σχέσεις, υποβαθμίζουν τους παράγοντες της κοινωνικής κυριαρχίας, της οικονομικής δύναμης και της ταξικής πάλης που βρίσκονται στο επίκεντρο της οργάνωσης των βιομηχανικών σχέσεων.

Όσο θα συνεχίζουμε να βλέπουμε τη γραφειοκρατική οργάνωση μέσα από ένα στενά διευθυντικό και διοικητικό πρίσμα ή να αναλύουμε τις εργασιακές σχέσεις σε απομόνωση από τις πολιτιστικές συμβάσεις, τις πολιτικές προθέσεις και τα οικονομικά συμφέροντα αυτών που διευθύνουν, δε θα μπορέσουμε να αποτυπώσουμε με ακρίβεια τη *νέα δυναμική της κοινωνικής αντιπαράθεσης*. Έτσι, λαθεμένη θα είναι και η παρέμβασή μας. Η εποπτεία μας πάνω στο αντικείμενο θα είναι μερική, γιατί δε θα λαμβάνει υπόψη τα γενικότερα πλέγματα των δομών δύναμης και εξουσίας. Θα εξάρουμε τα τυπικά στοιχεία των οργανωτικών σχέσεων, παρασυρμένοι από ένα διοικητικό φορμαλισμό, με αποτέλεσμα να υποτιμούμε τις αντιθέσεις και τις συγκρούσεις ανάμεσα στα μέρη μιας συλλογικότητας.

Στην ανάλυση που προηγήθηκε προσπάθησα να διαφοροποιηθώ από τον παραδοσιακό τρόπο προγραφής των ταξικών καταστάσεων. Επισημαίνοντας τη νέα δυναμική που διαπερνά τα κοινωνικά μορφώματα που ξεφυτρώνουν καθημερινά μπροστά μας, με τη μορφή διευθυντικών και εκτελεστικών κλιμακίων προσπάθησα να μεταθέσω το σημείο θέασης *από την παραγωγή στην οργάνωση*. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι οι σημερινές κοινωνίες τείνουν, κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες να εξαλείψουν τις ταξικές αντιπαράθεσεις, όπως ισχυρίζονται μερικοί αναλυτές του φαινομένου⁵⁷. Απλώς θέλησα να επισημάνω το γεγονός ότι ούτε η οργάνωση της παραγωγής (*πολιτική οικονομία του μαρξισμού*) ούτε η οργάνωση της διεύθυνσης (*αστική θεωρία του management*) μπορούν να θεωρηθούν ως αμετάθετοι προσδιοριστικοί παράγοντες των σύγχρονων κοινωνικών ανακατατάξεων. Είναι η *γραφειοκρατική δομή και το ιδεολογικό συνακόλουθο* — όχι μόνο στην παραγωγή αλλά και σ' ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών σχέσεων — αυτά που προσδιορίζουν τους *καινούριους αντιπάλους* και ε-

πιβάλλουν τους επιπρόσθετους όρους του πολιτικού αγώνα στη σύγχρονη κοινωνία. Απ' αυτή την καινούρια θέαση διαπιστώνει κανείς ότι, αν και η νέα 'μεσαία τάξη' (με τη μαρξιστική έννοια του όρου) είναι μια αμφίβολη πια πραγματικότητα, η ύπαρξη ενός στρώματος γραφειοκρατών, από τη μια μεριά και ενός στρώματος 'λευκογιακάδων', από την άλλη, δεν είναι.

Η πρόσφατη ιστορία διδάσκει πως η επιστημονικο-τεχνολογική επανάσταση δεν αμβλύνει την ιεράρχηση των επαγγελματιών, των εξειδικεύσεων και των ειδικοτήτων. Διατηρεί ανέπαφη την ιεραρχία των κοινωνικών ρόλων, σε μια απόλυτα ανταγωνιστική και εξατομικευμένη κοινωνική οργάνωση. Μ' αυτόν τον τρόπο η κατανομή εργασίας, οδηγεί σε κοινωνικές και ταξικές διαφοροποιήσεις κατηγοριών μισθωτής εργασίας. Η επιστημονικό-τεχνολογική επανάσταση δημιουργεί, είναι αλήθεια, τις υλικές προϋποθέσεις για το κλείσιμο του γνωστού χάσματος ανάμεσα στη χειρονακτική και την πνευματική εργασία. Οι υλικές όμως προϋποθέσεις δε φαίνεται να είναι αρκετές από μόνες τους για να επιβάλουν, βραχυχρόνια τουλάχιστον, κάτι τέτοιο. Είναι ανάγκη να συνοδεύονται κι από άλλες προϋποθέσεις που δύσκολα αφήνονται να αναπτυχθούν στα πλαίσια μιας πλήρως ανταγωνιστικής και εκμεταλλευτικής κοινωνίας.

Η ραγδαία επέκταση των μισθωτών, που σε πολλές κοινωνίες φτάνει το 80% του εργατικού δυναμικού, ενώ δε δημιουργεί μια τρίτη τάξη, ενισχύει στην πραγματικότητα τις δύο άλλες τάξεις: οι γραφειοκράτες την αστική τάξη και οι 'λευκογιακάδες' την εργατική τάξη. Και οι δυο όμως αυτές τάξεις, χάρη στην επέκταση των μισθωτών υπαλλήλων, γίνονται περισσότερο ετερογενείς και συγχρόνως (ή γι αυτό) πιο σύνθετες. Τα νέα στοιχεία που προστίθενται διαβρώνουν τις παλιές βάσεις της ενότητας και της συνοχής τους. Οι 'λευκογιακάδες', όπως εξάλλου και οι βιομηχανικοί εργάτες, δε διαθέτουν επιχειρηματική ιδιοκτησία. Επιπλέον, δε συμμετέχουν στα διευθυντικά επιτελεία ούτε στους μηχανισμούς άσκησης της εξουσίας. Σ' αυτό το σημείο, βέβαια, μοιάζουν με την παλιά εργατική τάξη. Ταυτόχρονα όμως, τα νέα στρώματα των μισθωτών, αυτούς που συνήθως ονομάζουμε 'λευκογιακάδες', εμφανίζουν κοινωνικά χαρακτηριστικά, που δεν έχουν καμιά σχέση με τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής εργατικής τάξης.

Παράλληλα, τα ανώτερα κλιμάκια των γραφειοκρατών διαφέρουν από την παλιά άρχουσα τάξη, παρά τη συμμετοχή τους στην άσκηση της εξουσίας. Αυτές οι διαφορές ανάμεσα στα νέα μισθωτά στρώματα των υπαλλήλων και στις παραδοσιακές τάξεις,

θέτουν υπό αμφισβήτηση την παραδοσιακή έννοια της τάξης, ως αναλυτικού μηχανισμού για την ερμηνεία των αντιθέσεων που αναπτύσσονται στις μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες. Οι φορείς, τα προβλήματα και τα πρότυπα της πάλης μεταλλάσσονται. Απ' αυτή την άποψη οι μέχρι τώρα εύχρηστες προτάσεις των ταξικών συγκρούσεων και του κοινωνικού αγώνα μετατρέπονται σε δύσχρηστα ερμηνευτικά εργαλεία. Έτσι, χωρίς να μπορούμε σε καμιά περίπτωση να πούμε 'αντίο' στον Marx, πρέπει οπωσδήποτε να πούμε 'καλημέρα' στον Weber.

Σημειώσεις

1. Το οργανωτικό φαινόμενο στην πολιτική θεωρία και την πρακτική πολιτική της Δύσης, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, συνδέεται με μια ευρύτερη δέσμη γενικών αρχών και επιμέρους θεωριών: 'Πλουραλισμός', 'θεωρία του τέλους των ιδεολογιών', 'θεωρία των πολιτικών ελίτ', 'υπεροχή του πολιτικού πάνω στο οικονομικό', 'βιομηχανική κοινωνία', 'θεωρία της σύγκλισης', 'κοινοβουλευτική δημοκρατία', είναι μερικές από τις έννοιες και τις σχέσεις που εμπλέκονται με την πιο χαρακτηριστική μορφή οργάνωσης, η οποία εκφράζεται με τη γραφειοκρατική συλλογιστική και τη γραφειοκρατική πράξη.

2. A. Etzioni, *Modern Organizations*, Englewood Cliffs, 1964, σ. 1.

3. Θα πει για παράδειγμα ο Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τσουκαλάς: "Πράγματι, εάν η απολαμβανόμενη 'ακεραιότητα' των ταξικών καταστάσεων παρείχε για περισσότερο από έναν αιώνα, ισχυρά και αποτελεσματικά ιδεολογικά όπλα, είναι πιθανόν ότι, υπό τις σημερινές συνθήκες, η ίδια η πρόταση είναι δυνατόν να λειτουργεί ως εμπόδιο για τη δυνατότητα σύλληψης των περίπλοκων και δυναμικών ταξικών μορφωμάτων που αναπτύσσονται κάτω από τα μάτια μας" (Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σ. 174- 5.)

4. Μια τέτοια τοποθέτηση αναιρεί από μια άποψη την εγελιανή πρόταση, πάνω στην οποία ο Lukacs θα επιχειρήσει τη γνωστή διάκριση ανάμεσα στην τάξη 'καθ' εαυτή' (αντικειμενικός προσδιορισμός της τάξης), που στηρίζεται αποκλειστικά στον τρόπο παραγωγής, και την τάξη 'δί' εαυτή' (ταξική συνείδηση). Αυτό σημαίνει ότι για να υπάρξει ταξική (κοινωνική) πάλη δε χρειάζεται ιδιαίτερη ταξική συνείδηση, μια αυτόνομη πολιτική οργάνωση, μια συλλογική αφύπνιση γύρω από συγκεκριμένες οικονομικές θέσεις και πολιτιστικά πρότυπα. Η συνείδηση από ταξική γίνεται κοινωνική. Η πάλη είναι κερματισμένη και διάχυτη και γι' αυτό ίσως συγκυριακή και αυθαίρετη. Για όσους γνωρίζουν τη σκέψη του Πουλα-

ντζά πάνω στο σημείο αυτό, που αποτελεί και την αφετηρία για την 'επικίνδυνη' για πολλούς περιπλάνηση του 'αιρετικού' της αριστεράς, θα διακρίνουν στις απόψεις αυτές, μερικές από τις βασικές του θέσεις. Παράλληλα, ίσως μερικοί διακρίνουν και την φαινομενικά αυθαίρετη προέκταση μερικών νύξεων που ο Πουλαντζάς επιχειρεί σε αυτό το σημείο, χωρίς ωστόσο από τη μεριά μου, στο βαθμό που ισχύει κάτι τέτοιο, να κινηθώ προς τις κατευθύνσεις που οι προτάσεις του οδηγούν.

5. Επιστημολογικά και πολιτικά θέματα αυτής της μορφής έχουν απασχολήσει τον Μουζέλη, Καθηγητή Κοινωνιολογίας στο London School of Economics, ο οποίος από πολύ νωρίς προσπάθησε να αποφύγει το φορμαλισμό της κατεστημένης σκέψης, αρχής γενομένης από τη διδακτορική του διατριβή, πριν από είκοσι πέντε και πλέον χρόνια. (Nikos Mouzelis, *Organization and Bureaucracy*, Chicago, Aldine Publishing, 1969, σ. 177).

6. Εδώ όμως μπαίνει θέμα προσδιορισμού της έννοιας 'οργάνωση'. Η οργάνωση με την πιλατιά έννοια του όρου, περικλείει όλες τις τυπικές οργανώσεις, επιχειρήσεις, σωματεία, επαγγελματικές ενώσεις, κόμματα, κυβερνήσεις. Με αυτή την έννοια, σύνολα ηθικών κωδίκων, αλλά και συστήματα αγορών, μπορεί να αποτελέσουν οργανώσεις. Τα συστήματα της αγοράς επιβάλλουν δικούς τους κώδικες επικοινωνίας και συστήνουν δικούς τους μηχανισμούς αποφάσεων. (Βλέπε, για παράδειγμα, τον ορισμό που δίνει ο K. J. Arrow, *The Limits of Organization*, New York, Newton, 1974). Στο άλλο άκρο αυτής της τοποθέτησης, βρίσκεται η άποψη που διακρίνει τις οργανώσεις σε εταιρικές (με επενδυτές) και γραφειοκρατικές (με διαχειριστές). Η 'εταιρική οργάνωση' (και οι 'επενδυτές') μας παραπέμπει στην έννοια του 'εντολέα' της οργάνωσης. Η 'γραφειοκρατική οργάνωση' (και οι 'διαχειριστές') μας παραπέμπει στην έννοια του 'διευθυντή' της οργάνωσης. Οι 'εταιρικές οργανώσεις' είναι ανεξάρτητες συλλογικές συσπειρώσεις που αποτελούνται από άτομα, τα οποία συμπράττουν, δηλαδή ενώνουν τις προσπάθειές τους, για την επίτευξη κοινών στόχων. Αντίθετα, οι γραφειοκρατικές οργανώσεις αποτελούν δευτερεύοντες μηχανισμούς, που συστήνονται από τις εταιρικές οργανώσεις. Χωρίς τις εργοδοτικές εταιρικές οργανώσεις (ή τους ατομικούς εργοδότες), δε μπορούν να συσταθούν γραφειοκρατικές οργανώσεις. (Βλέπε, C. Perrow, *Organizational Analysis: A Sociological View*, London, Tavistock, 1971. E. Jaquer, *A General Theory of Bureaucracy*, London, Heinemann, 1976. Bengt Abrahamsson, *Why Organizations? How and Why People Organize*, London, Sage, 1993). Στην παρούσα εργασία ακολουθούμε μια μέση οδό σχετικά με τη σημασία, την έκταση και το ρόλο της οργάνωσης. Δε θα περιορίσουμε την έννοια της οργάνωσης στο χώρο των διατομικών σχέσεων. Ούτε θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο του 'ανεξάρτητου εταιρικού φορέα'. Στην πρώτη περίπτωση δεν υπάρχει ιεράρχηση. Στη δεύτερη περίπτωση ο εντολέας-φορέας της οργάνωσης μπορεί να αλλάξει, να πάψει να υπάρχει ή να μεταβάλει την εντολή, με

αποτέλεσμα να πάψει να υπάρχει η διάκριση ανάμεσα σε εταιρική και διευθυντική οργάνωση. Τονίζουμε την εργασιακή, λειτουργική σχέση του μέλους μιας οργάνωσης, κι επομένως τη διάκριση ανάμεσα σε *διευθυντές* και *διευθυνόμενους*, μ' όλες τις επιπτώσεις όχι μόνο μέσα στην οργάνωση, αλλά και στον έξω απ' αυτή χώρο. Συγκεντρώνουμε περισσότερο την προσοχή μας στην κοινωνική εμβέλεια των 'οργανωτικών αρχών' που διέπουν τα σύγχρονα διευθυντικά συστήματα. Βασικά στοιχεία αυτών των αρχών είναι: η ιεραρχική δομή της οργάνωσης, η εξουσία, η ενότητα της εντολής, (το κάθε μέλος στην οργάνωση έχει έναν προϊστάμενο), η εξειδίκευση των καθηκόντων, η κατανομή του προσωπικού και των υπευθυνοτήτων, οι περιοδικοί έλεγχοι, η ισότητα ευθύνης και εξουσίας κ.λπ. (Βλέπε, Douglas McGregor, *The Human Side of Enterprise*, London, MacGraw Hill, 1984, σ. 15). Οργανωτικές αρχές αυτής της μορφής προσιδιάζουν και σχεδόν περιγράφουν τη γραφειοκρατική οργάνωση στη σύγχρονη μορφή της.

7. "Στον κρατισμό το συστατικό στοιχείο της εκμετάλλευσης είναι η οργάνωση. Το κράτος μέσα σ' αυτά τα πλαίσια μετατρέπεται στην κεντρική αρχή που δομεί τις οργανώσεις, και διευθύνει τα οργανωτικά περιουσιακά στοιχεία για λογαριασμό της κοινωνίας στο σύνολό της....Στις κρατοκρατούμενες (ή ίσως θα πρέπει να πούμε στις κρατικο-σοσιαλιστικές) κοινωνίες τα οργανωτικά περιουσιακά στοιχεία παίρνουν μια πολύ μεγαλύτερη σημασία. Ο έλεγχος της τεχνικής διαίρεσης των εξουσιών – ο συντονισμός της παραγωγικής δραστηριότητας μέσα και κατά μήκος της εργασιακής διαδικασίας – μετατρέπεται σε κοινωνιακό καθήκον που οργανώνεται από το κέντρο. Ο έλεγχος πάνω στα περιουσιακά στοιχεία της οργάνωσης δεν είναι πια ένα καθήκον που περιορίζεται στο επίπεδο της διοίκησης, αλλά επεκτείνεται στα κεντρικά όργανα του κρατικού σχεδιασμού." (Erik Olin Wright, *Classes*, London, Verso, 1985, σ. 80 και 122).

8. Βλέπε, Χορκχάιμερ και Τεοντόρ Αντόρνο, "Η Βιομηχανία της Κουλτούρας", στο Αντόρνο, Λόβενταλ, Μαρκούζε, Χορκχάιμερ, *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*, Αθήνα, Υψίλον, 1984, σ. 117.

9. Ακόμη και στην περίπτωση του πιο ακραίου κρατικού σοσιαλισμού, όπως πολύ σωστά θα παρατηρήσει ο ιστορικός του μαρξισμού Έλλενστέϊν, δεν ισχύει κάτι τέτοιο: "Το γραφειοκρατικό φαινόμενο δεν πρέπει να συγχέεται με την ύπαρξη μιας γραφειοκρατικής τάξης - οι διευθυντικές λειτουργίες δεν ήσαν ούτε κληρονομικές ούτε ισόβιες. Δε βρίσκουμε σύνολα ανθρώπων που κατέχουν την ίδια θέση στη διαδικασία της παραγωγής και της κίνησης των κεφαλαίων και δεν έχουμε κοινωνική αναπαραγωγή της ηγετικής ομάδας". (Ζαν Έλλενστέϊν, *Ιστορία του Σταλινικού Φαινομένου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980, σ. 97).

10. Στο ίδιο, σ. 110.

11. Στο ίδιο.

12. Στο ίδιο.

/5

13. 1L. P. Pueva, *Man: His Behavior and Social Relations*, Moscow, Press Publications, 1979, σ. 174.

14. Τέτοιες παραλείψεις είναι χτυπητές τόσο στην περίπτωση της ακαδημαϊκής γραμματείας των ΗΠΑ, όσο και πολλών ευρωπαϊκών χωρών με αξιόλογη παράδοση 'ιστορικής κοινωνιολογίας', όπως για παράδειγμα της Ιταλίας ή της Γαλλίας. Χαρακτηριστική είναι για παράδειγμα η διαπίστωση των κοινωνιολόγων Badie και Birnbaum ότι "η γαλλική κοινωνιολογία σήμερα έχει ανάγκη ειλικρινά να ξανακαλύψει την ιστορία". (Bertrand Badie and Pierre Birnbaum, *The Sociology of the State*, Chicago, University of Chicago Press, 1983, σ. ix).

15. Γ. Χέγκελ, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, Αθήνα, Αναγνωστίδης (χ.χ.), σ. 5.

16. Ο Weber, όπως πριν απ' αυτόν και ο Marx, εφάρμοσε εκτεταμένα την ιστορική ανάλυση του φαινομένου. Επικράτησε όμως η ιδεοτυπική περιγραφή της γραφειοκρατίας, και οι περισσότεροι σχολιαστές του έργου του ασχολούνται μ' αυτή μόνο την πλευρά των προτάσεων του. Ο Marx από την άλλη μεριά, ενώ προσεγγίζει το θέμα στην ιστορική του εξέλιξη, όπως εξάλλου κάνει και με τις αναλύσεις όλων των κοινωνικών σχέσεων, δεν αναγνωρίζει στο φαινόμενο οποιαδήποτε αυτονομία. Το συνδέει με γεγονότα και πρακτικές που μορφοποιούν το κράτος και ενισχύουν την άρχουσα τάξη, σε σημείο που να μπαίνει σε δεύτερη μοίρα η γραφειοκρατική εξέλιξη της διευθυντικής οργάνωσης. Έτσι, πολλές από τις σύγχρονες μελέτες πάνω στο θέμα της διευθυντικής οργάνωσης και των ταξικών αναδομήσεων, ενώ ξεκινούν από το Marx καταλήγουν μοιραία στον Weber.

17. Η σπουδαιότητα του ιστορικού παράγοντα στην περίπτωση αυτή αποτυπώνεται στο πολύ εύγλωττο απόφθεγμα: "Στον κόσμο της Ιστορίας και όχι στον κόσμο της Φύσης θα μπορέσει ο άνθρωπος να βρει απαντήσεις στα προβλήματα που καλείται να λύσει". (R. G. Collingwood, *The Leviathan of Man, Society and Civilization and Barbarism*, Oxford, Claventon Press, 1942). Και θα συμπληρώσει ένας από τους ιδρυτές της κριτικής Σχολής της Φραγκφούρτης: "...τα μόνα κοινωνικά εργαστήρια ερευνητών που μπορούν να γίνουν αποδεκτά είναι οι ιστορικές καταστάσεις". (Λέο Λόβηνθαλ, "Ιστορικές Προοπτικές της Προοριζόμενης για το Πλατύ Κοινό Κουλτούρας", στο Αντόρνο, Λόβενθαλ, Μαρκούζε, Χόρκχαϊμερ, *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*, Αθήνα, Ύψιλον, 1984, σ. 149).

18. Θυμίζουμε ότι ιδιαίτερα για το κράτος, ο Marx, αφού επισημάνει ότι το σύγχρονο κράτος αλλάζει ανάλογα με τα σύνορα μιας χώρας, θα προσθέσει πως παρά την πολύμορφη διαφοροποίηση των μορφών που παίρνουν τα κράτη των διαφόρων πολιτισμένων χωρών, δεν παύουν να παρουσιάζουν ολοένα και πιο κοινά χαρακτηριστικά: όλα στηρίζονται στην αστική κοινωνία.

19. Max Weber, *Η Πολιτική ως Επάγγελμα*, όπ. παρ. σ. 111.

20. Αυτό το διαπιστώνει ο ίδιος ο Marx, όπως φαίνεται στην επιλογή

άρθρων από την *Neue Rheinische Zeitung*, που δημοσιεύτηκαν από τις Editions Sociales, με τίτλο *Nouvelle Gazette Rhenane*.

21. Βλέπε για το θέμα αυτό, H. D. Meyer, "Organizational Environments and Organizational Discourse: Bureaucracy Between Two Worlds", *Organization Science*, 6, Jan.- Feb. 1995, σ. 32- 43.

22. Max Weber, *Law in Economy and Society*, Cambridge Mass, 1954, σ. 191.

23. Kazimez/ Grzybowski, *Κράτος, Μαρξισμός, Κομμουνισμός και Δυτική Κοινωνία*, Τόμος σ. 217.

24. Απ' αυτή την ανάγκη και σαν αποτέλεσμα παρόμοιων εξελίξεων, θα αναπτυχθεί η σύγχρονη επιστήμη της διοίκησης, όταν μετά το 19ο αιώνα οι φιλελεύθεροι γερμανοί νομικοί θα διατυπώσουν τις σχετικές θεωρίες και θα εδραιώσουν την επιστήμη της διοίκησης και του διοικητικού δικαίου (Robert von Mohl, Rudolf von Gneist, Otto Bähr, Loneng von Stein). Οι ιδέες τους θα προετοιμάσουν μια καινούρια αντίληψη του ρόλου του κράτους, στη σύγχρονη κοινωνία. (Βλέπε για παράδειγμα, Ludwig Gumplowics και Max Weber).

25. "Οι διοικητικές υπηρεσίες δεν εμφανίζουν ιδιαίτερο πρόβλημα για το κράτος δικαίου", θα πει ο Δεσποτόπουλος. Αρκεί, πρώτον, η συγκρότησή τους και η λειτουργία τους "να μην αντιβαίνουν στην αρχή της νομιμότητας ή της συνταγματικότητας," και δεύτερον, να υπάρχουν διοικητικά δικαστήρια, "εμποτισμένα με ... δικαστικό ήθος, αλλά και σεβαστά με τρόπο ενεργό από τις Διοικητικές Υπηρεσίες, πρόθυμες δηλαδή να συμμορφώνονται απροφάσιστα προς τις αποφάσεις τους". (Κ. Δεσποτόπουλος, *Η Έννοια του Κράτους Δικαίου*, στο ίδιο, παρ. σ. 107- 108).

26. Δημήτρης Α. Τραυλός- Τζανετάτος, *Εργατικό Δίκαιο και Βιομηχανική Κοινωνία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σ. 110.

27. Στο ίδιο σ. 66.

28. Στο ίδιο, σ. 112. Βλέπε επίσης, Γ. Κασιμάτης, *Περί της Αρχής της Επικουρικότητας του Κράτους*, 1974, σ.138.

29. Για το θέμα αυτό βλέπε ανάμεσα σε άλλα και Richard Badham, "The Sociology of Industrial and Post-Industrial Societies", *Current Sociology*, Spring 1984, V.32, No, 1, σ. 38.

30. Όπως θα πει ο αμερικανός κοινωνιολόγος Mills, αναφερόμενος στο χαρακτήρα και τη σταδιοδρομία του αμερικανού επιχειρηματία του περασμένου αιώνα: "Η σταδιοδρομία του πολύ πλούσιου δε χαρακτηρίζεται ούτε από 'επιχειρηματικό' πνεύμα ούτε από 'γραφειοκρατικό'. Πολλοί απ' αυτούς που αναλαμβάνουν τη διεύθυνση της οικογενειακής τους εταιρείας, δεν είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο 'επιχειρηματικοί' ή 'γραφειοκρατικοί' τύποι από κείνους, που δεν πήραν καμιά παρόμοια κληρονομιά. 'Επιχειρηματίας' και 'γραφειοκράτης' είναι λέξεις της μεσαιας τάξης, συνδέονται με το μεσοαστικό πνεύμα και δεν είναι δυνατόν να παρατραβηχτούν τόσο, ώστε να περιλάβουν και τις συνθήκες, στις οποίες σταδιοδρομούν τα άτομα στην ανώτερη οικονομική σφαίρα της Αμε-

ρικής". [C. Wright Mills, *Αριστοκρατία της Εξουσίας στις Η.Π.Α. (Power Elite*, σε μετάφραση Αγγ. Νίκα), Αθήνα, Αρσενίδης, 1991, σ. 161].

31. "Οι 'βαρώνιοι' λήσταιχοι στα τέλη του περασμένου αιώνα συνήθιζαν να ιδρύουν και να οργανώνουν εταιρείες που τις μεταχειρίζονταν σαν εφελπτήρια για τη συσσώρευση κεφαλαίου και για την άνοδό τους στις τάξεις των πλουσίων. Το 55% από τους ζάμπλουτους του 1900, κατά την πρώτη τους εξόρμηση προς την αποθησαύριση, είχαν κιόλας κάνει το μεγάλο σάλτο, προωθώντας μια εταιρεία ή οργανώνοντας μια δική τους. Το 1925 όμως όπως και το 1950, μόνο το 22%, από τους πλούσιους έκαναν τέτοιο πήδημα. (W. Wright Mills, όπ. παρ., σ. 162) .

32. Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, New York, 1964, The Free Press, σ. 331.

33. "Εκτός από το ρόλο του ως πολιτικός χωροφύλακας, το κράτος είναι δυνατόν να συμμετέχει στον τρόπο παραγωγής αγαθών και στον τρόπο αναπαραγωγής των φορέων παραγωγής". Σουζάν ντε Μπρυνόφ. *Κράτος και Κεφάλαιο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 10. Επίσης βλέπε, Α. Nikolai, "Et le pousserent jusq' au bout", *Connexions*, 10 Οκτ. 1974.

34. Βλέπε, Perry Anderson, *Sur Gramsci*, Maspero, 1978.

35. Β. Ι. Λένιν, *Άπαντα*, 5η έκδοση, Τόμος 33, σ. 336.

36. Βλέπε, Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980. Βλέπε επίσης, Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London, NLB , 1971.

37. Arnold Toynbee, *Harvard Business Review*, September-October, 1958.

38. Οι 'μισθωτοί', σε αντίθεση με τους 'ημερομίσθιους', έχουν πάψει πια σήμερα να θεωρούνται, ως 'άνθρωποι των γραμμάτων', 'άνθρωποι του γραφείου', 'καλαμαράδες' επί το ελληνικότερον ή 'ασπρογιακάδες' επί το αγγλοσαξωνικότερον. Αυτοί που σε προηγούμενες εποχές ονομάζαμε 'μεροκαματιάρηδες' σήμερα έγιναν άκρως εξειδικευμένοι 'μισθωτοί', που δεν έχουν καμιά σχέση με τους ανιδίκευτους εργάτες των αρχών του αιώνα μας. Σε μια αγγελία του Γραφείου Εργασίας του Ελληνικού Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού, διαβάζουμε: "ΖΗΤΟΥΝΤΑΙ ΜΙΣΘΩΤΟΙ: Ηλεκτρολόγοι βιομηχανίας. Τεχνικοί με γνώσεις στις μεταλλοκατασκευές. Ηλεκτρονικοί, ηλεκτρολόγοι. Μηχανοτεχνίτες ψιλών ελασμάτων. Εργοδηγοί. Χημικοί. Υπεύθυνοι κοιτηρίου σε βιομηχανίες πλεκτών. Τεχνίτες συσκευαστικών μηχανών. Γραμματείς με άριστη γνώση Αγγλικών, Αραβικών, Telex και γραφομηχανής. Σχεδιαστές κασέρμοκετών. Κοπέλα με δημοσιογραφικές ικανότητες για την επιμέλεια ύλης παιδικών περιοδικών. Ηλεκτροσυγκολλητές με πείρα αργκών για ανοξείδωτα. Χειριστές κεντηστικών μηχανών. Υαλουργοί-Φανοποιοί Γαζώτριες. Διπλωματούχες νοσοκόμες και μαίες. Προγέστριες ή καλαμοταγκούδες. Κλώστριες. Συντηρητές πομπινουάρ". (*Τα Νέα*, 25 Φεβρουαρίου 1984).

39. Max Weber, "Bureaucracy", στο Gerth H.H. and C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber*, London, Routledge and Kegan Paul, 1977, σ. 51.

40. Βλέπε, T. Burns and Stalker, *The Management of Innovation*, London, Tavistock Publications, 1961.

41. Κορνήλιος Καστοριάδης, "Σκέψεις Πάνω στην Ανάπτυξη και την Ορθολογικότητα", στο L. Bianco et al., *Υπάρχει Σοσιαλιστικό Μοντέλο Ανάπτυξης*. Αθήνα, Ύψιλον, 1984, σ. 20.

42. Joachim Hirsch, "Θεωρητικές Παρατηρήσεις Πάνω στο Αστικό Κράτος και στην Κρίση του", στο Νίκος Πουλαντζάς (διεύθυνση), *Η Κρίση του Κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης (χ.χ) σ. 102.

43. Peter L. Berger, Brigitte Berger and Hansfried Kellner, *The Homeless Mind*, Middlesex, Penguin, 1981, σ. 60.

44. Στο ίδιο, σ. 61.

45. Βλέπε, Steven Cotgrove, "Alienation and Automation", *British Journal of Sociology*, Vol.61. XXIII, No. 4, σσ. 445 και 448.

46. Elliot Jaques, *A General Theory of Bureaucracy*, London, Heinemann, 1977, σ. 190.

47. Βλέπε για παράδειγμα, Karl Renner, *Wandlungen der Modernen Gesellschaft: zwei Abhandlungen über die Probleme der Machuriagszeit, Vienna*, 1953. Επίσης, Reinhurt Bendlix, *Work and Authority in Industry: Ideologies of Management in the Course of Industrialization*, Wileg, 1956.

48. C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, Oxford University Press, 1951, σ. 297. Βλέπε επίσης του ίδιου, *The New Men in Power*, New York, 1954 και ακόμη του ίδιου, *The Power Elite*, Oxford University Press, 1956 (μεταφρασμένο στα ελληνικά ως, *Αριστοκρατία της Εξουσίας στις Η.Π.Α.*, Αθήνα, Αρσενίδης, 1991.)

49. Theodor Greiger, *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel, Cologne and Hagen*, 1949, σ. 167. Μια τρίτη άποψη υποστηρίζει ότι η 'νέα μεσαία τάξη' πρόκειται στο μέλλον να αντικαταστήσει την 'άρχουσα τάξη'. Αλλά από τη στιγμή που δεχόμαστε την ύπαρξη της μεσαίας τάξης, ταυτόχρονα παραδεχόμαστε ότι υπάρχει και μια τάξη πάνω απ' αυτή. Από τη στιγμή όμως που η μεσαία τάξη γίνεται άρχουσα τάξη, παύει να είναι μεσαία.

50. Στο ίδιο, σ. 111.

51. Βλέπε, "Εισήγηση" των κοινωνικών επιστημών στη βρετανική ερευνητική επιτροπή των βιομηχανικών σχέσεων, *Research Needs in Work Organization*, Ιούλιος 1978, σ. 23.

52. Βλέπε για παράδειγμα, Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man*, Boston, 1964, σ. 19-55 και Γιάννη Λάμψα, *Η Ελληνική Νομενκλατούρα*, Αθήνα, Ροές, 1984, σ. 461.

53. C. Wright Mills and Hans H. Gerth, "A Marx for the Managers", στο Irving Louis Horowitz (ed.), *Power, Politics and People*, Oxford, Oxford University Press, (χ.χ) σ. 65.

54. Jacques Ellul, *The Political Illusion*, New York, Vintage Books, 1972, σ. 143.

55. Elliot Jacques, *A. General Theory of Bureaucracy*, London, Heinemann, 1977, σ. 52.

56. C. Dellash, *Science Administrations*, Dalloz, 1972, σ.32, όπως αναφέρεται από τον Michel Maille, όπ. παρ., σ. 311.

57. Elliot Jacques , όπ. παρ., σ.49.

58. Βλέπε, Νίκος Πουλαντζάς, *Οι Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981, σ. 340. Προσδιορισμοί και χαρακτηριστικά αυτού του είδους κάνουν τις γραφειοκρατικές οργανώσεις στις ΗΠΑ και αυτές στην πρώην Σοβιετική Ένωση να μοιάζουν μεταξύ τους τόσο, ώστε να κάνουν μερικούς, παρά τις χίλιες διαφορές των δύο συστημάτων, να διερωτώνται, μήπως θα έπρεπε να εγκαταλείψουμε τη διάκριση ανάμεσα σε δημοκρατικές και ολοκληρωτικές μορφές διακυβέρνησης και να συγκεντρώσουμε την προσοχή στις διάφορες μορφές πάλης και ελέγχου που είναι πιθανόν να παραχθούν και στις δυο αυτές κοινωνίες, σαν αποτέλεσμα των γραφειοκρατικών δομών διοίκησης. (Anthony M.Orum, *Introduction to Political Sociology*, Englewood Cliff, 1978, σ. 121). Όπως αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης ένα μέρος του προβληματισμού που αναπτύσσεται στις σελίδες του παρόντος κειμένου έχουν αφητηρία παρόμοιες σκέψεις.

59. Göran Therbon, *What Does The Ruling Class Do When It Rules?*, London, Verso, 1980, σ. 66.

